

עלי ספר

מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות
הספר העברי המודפס והדיגיטלי

כט

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

תוכן העניינים

7	חמישה חיבורים תיאולוגיים קראיים מביזנטיון: תיאור והערכה ראשונית	משה פירוז ודניאל י' לסקר
25	תשובה לא ידועה של הרמב"ם על פירוש הפסוק "ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד" (מורה נבוכים ח"א פס"א)	י' צבי לנגרמן
29	בין ספר יוחסין לשלשלת הקבלה ב"סדר הרבנים" מימי הביניים	אברהם דוד
43	לדרכי הכתיבה האזוטרתית של ליקוטי מוהר"ן	עדיה הדר
61	מקורות מידע רבגוניים: הסכמותיו של הרב יעקב משולם אורנשטיין	יוסף מרדכי דובאוויק
111	חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט: שימושים חוזרים באמהות דפוס קודם להופעת הדפוס הסטריאוטיפי בגליציה	רועי גולדשמידט
137	ראשיתה של ספרות הפנאי המודרנית בדפוס הארץ-ישראלי (1882-1923)	אסתר לפון-קנדלשיין
179	מאבקי כוח וזיכרון תרבותי בזירת ספרות הילדים העברית: תיאורי שלושה מקרים	ורד טוהר
197	על הכנתן של מהדורות ביקורתיות באופן ממוחשב: רשמי ראשית משימוש במערכת LaTeX	יונתן האורד
253		תקצירים בעברית
	חלק אנגלי	
V	פרפרזה של מדרש יונה בידיש	משה מ' פיירשטיין
XXV		תקצירים באנגלית

המשתתפים:

ד"ר רועי גולדשמידט, פוסט דוקטורנט, הפרויקט הבינ"ל על שם לודמר לחקר יהדות גליציה ובר-קובינה, אוניברסיטת חיפה

הרב ד"ר יוסף מרדכי דובאוויק, מכללה ירושלים, ירושלים

ד"ר אברהם דוד, האוניברסיטה העברית בירושלים

יונתן האורד, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים

ד"ר עדיה הרר, החוג לחינוך, מכללת לוינסקי לחינוך, תל אביב

ד"ר ורד מוהר, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן

פרופ' י' צבי לנגרמן, המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן

פרופ' דניאל י' לסקר, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע

ד"ר מורים (משה) פיירשמיין, המרכז ללימודי יהדות, אוניברסיטת מרילנד, ארה"ב

ד"ר משה פירוז, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע

ד"ר אסתר לפון-קנדלשיין, חוקרת ביבליוגרפיה של הספר העברי, רעננה

רועי גולדשמידט

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט: שימושים חוזרים באמהות דפוס קודם להופעת הדפוס הסטריאוטיפי בגליציה

א. הספר הנדפס ושוק הספרים

התקבלותם ותפוצתם של ספרים נובעות משיקולים שונים ומגוונים,¹ ומידת מעורבותם של המדפיסים והמביאים לבית הדפוס בהקשר הזה גדולה מאוד.² בתחום מחקר הספר מקובלת הקביעה שתפוצתו של ספר או מספר הכותרים שלו אינם תוצר של התוכן הנכתב בו וההתעניינות של קוראיו. לעיתים תפוצתו עשויה להיות פרי יוזמה פרטית

* מאמר זה הוא עיבוד מורחב ומוער של נספח ביבליוגרפי שכתבתי לעבודת הדוקטור בהדרכת פרופ' זאב גריס, במחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן באוניברסיטת בן גוריון, שכותרתו "ערבי נחל לר' דוד שלמה איבשיץ: עריכת הדרשות והדפסתן לאור דרכי עריכת ספרות הדרוש למן המאה הט"ז ואילך והמסקנות מכך לתולדות התנועה החסידיית מיסוד הבעש"ט", ויזכר עוד להלן במהלך העבודה. תודתי למורי פרופ' גריס, על הדרכתו וליזויו האישי – הן המקצועי והן האנושי, שבשניהם קיבלתי ממנו רבות במהלך השנים, ובפרט על שקרא את המאמר והעיר והאיר את עיניי במקומות רבים, והפנה אותי למגוון רחב של מקורות. תודה מיוחדת לקרן ליהדות גליציה ובוקובינה, שבמהלך שנות כתיבת הדוקטורט נהניתי מתמיכתה הנדיבה.

1 מורי פרופ' זאב גריס דן בתפוצתו הנרחבת של ספר הדרשות "יערות דבש" לר' יונתן אייבשיץ, וקבע שאין זיקה של ממש בין כמות המהדורות של הספר לבין השפעתו התוכנית על ציבור הלומדים. על כך Zeev Gries, "Between History and Literature – The Case of Jewish Preaching", *The Journal of Jewish Thought and Philosophy* 4 (1994), p. 155 (בתרגום לעברית: הספר העברי, פרקים לתולדותיו, ירושלים תשע"ו, עמ' 154-165); הנ"ל; "ספרות הדרוש היהודית – בין מסורת שבכתב למסורת שבעל פה", קבלה טו (תשס"ז), עמ' 182-181, 194-195; הנ"ל, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-תר"ס, תל אביב תשס"ב, עמ' 73-88. עוד ראו בקיצור נמרץ את סיכומי של שלמה ברגר את מניעי המדפיסים של ספרות היידיש באמסטרדם: Shlomo Berger, *Producing Redemption in Amsterdam*, Leiden-Boston, 2013, pp. 29-31. על חשיבות תפקידם של גורמים שונים בהפקת הספר ודרכי הפצתו, בהבנת השפעתו ומקומו בתרבות בכלל ראו: Robert Dranton, *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*, New York 1990, pp. 136-152.

2 על השפעתם המכרעת של המדפיסים באיטליה על התכנים הספרותיים שצרכה החברה היהודית בשלהי הרנסנס באיטליה, ראו שפרה ברוכסון, ספרים וקוראים: תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, רמת גן תשנ"ג, עמ' 27-44.

רועי גולדשמידט

של מדפיס או בעל עניין אחר, משיקולים פוליטיים, אידיאולוגיים³ או כלכליים. אם ניקח לדוגמה את ספר "ערבי נחל", שהודפס כחמש עשרה פעמים במהלך המאה הי"ט בחלקים שונים של פולין ההיסטורית (המחולקת באותה התקופה), בתוך זמן קצר יחסית נגלה מגוון רחב של בתי דפוס ויזמים המעורבים בהדפסתו. את "ערבי נחל" מדפיסים בתי דפוס המזוהים אידיאולוגית עם תנועת החסידות כחנינא ליפא ויהושע העשיל שפירא מז'יטומיר – נכדיו של ר' פנחס מקארעץ,⁴ שמלבד ספרי תחינות, מחזורים וסידורים מדפיסים ספרי חסידות רבים. כך גם הרב ד"ר יצחק גולדמן,⁵ שהיה בצעירותו מורה בבית המדרש לרבנים בוורשה, ומדפיס שתי מהדורות של "ערבי נחל", וכך גם דב בער בן ליב מאנאש מקרוטושין שהיה חותנו של ההיסטוריון פרופ' צבי גרץ.⁶ חלק מן המדפיסים רואים בפעילותם, או לכל הפחות בחלק ממנה, גם עניין אידיאולוגי, אך פעמים רבות מוקד העניין העיקרי של המדפיסים היה פרנסתם ופרנסת פועלי הדפוס שלהם.⁷

ברם, מעבר לשאלת המניע של המדפיסים להשקיע סכומי כסף בהפקה של ספר, הצלחתו של ספר מסוים להגיע לשווקים נרחבים ולקבוע לו מקום של כבוד בספרייתם של רבים קשור בקשר אמיץ גם באמצעי השיווק של המדפיסים והמביאים לבית הדפוס. במשך תקופות ארוכות היו המביאים לבית הדפוס מסתובבים כרוכלים וכקבצנים בין הערים והעיירות, ומוכרים את הספרים שהדפיסו לעשירי היהודים, אף שלעיתים היו ספרים אלה מלאים בשגיאות ודלים בכמות. כך מתאר ר' מנחם די לונזאנו מירושלים

- 3 נטייתם של רבים מחוקרי תולדות הדפוס והספר העברי באיטליה, לדוגמה, הייתה לראות במדפיסי הספרים חלוצים אידיאולוגיים אשר הזילו זהב מכיסם למען הפצת דעת ותורה. על כך ראו בהרחבה ברוכסון (לעיל הערה 2), עמ' 240-241 בהערה 2. ביחס לבתי הדפוס בפולין במאה הי"ח-ט, ראו את מאמרו של חיים ליברמן, "בדיה ואמת בדבר בתי הדפוס החסידיים: לאופיים של בתי הדפוס העבריים באוקראינה, רוסיה הלבנה וליטא עד שנת תקצ"ז (1836)", אהל רח"ל, ג, עמ' 14-309. לאחרונה חזר גלן דינר על הטענה כי חסידים הדפיסו ספרי דרוש כחלק מפעילות תעמולה: Glenn Dynner, *Men of Silk – The Hasidic Conquest of Polish Jewish Society*, Oxford 2006, pp. 197–220. של גרשון בקון, "סקירה לספר *Men of Silk*", גלעד כא (תשס"ח), עמ' 192-203, וביקור בעמ' 194.
- 4 ראו חיים דב פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה: מראשית הוסדו בשנת רצ"ד והתפתחותו עד זמננו, תל אביב תש"י, עמ' 104, 135. וראו את קורות בית הדפוס של אביהם אצל חיים בר דיין, "לתולדות דפוס ראם: זכרונותיו של שפן הסופר – שמואל שרגא פייגענזאהן (שפ"ן הסופר)", יהדות ליטא, א, נתן גורן ואחרים (עורכים), תל אביב 1959, עמ' 268-303; שאול גינזבורג, כתבים היסטוריים מחיי היהודים בממשלת הצארים, תל אביב תש"ד, עמ' 40-41.
- 5 על אודותיו ראו גצל קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדרות האחרונים, א, מרחביה תשכ"ז, עמ' 420. שם הזכיר קרסל גם את מעורבותו של גולדמן במרד הפולני בשנת 1863.
- 6 על אודותיו ראו ראובן מיכאל, הינריך גרץ: היסטוריון של העם היהודי, ירושלים תשס"ג.
- 7 כך ביחס למדפיסים יהודים, כמו גם מדפיסים נוצרים שהדפיסו ספרים יהודיים. ראו שפרה ברוכסון, ספרים וקוראים, לעיל הערה 2, עמ' 30-35. זאב גריס, "לדמותו של המביא לבית הדפוס היהודי בשלהי ימי הביניים", איגרות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים 11 (תשנ"ד), עמ' 98 ושם בהערות 14-15; הנ"ל, "הספר כסוכן תרבות מראשית הדפוס ועד לעת החדשה", בספרו הספר העברי – פרקים לתולדותיו, ירושלים תשע"ו, עמ' 16-18.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

במאה הט"ז, בפתח ספרו "שתי ידות", ובאופן זהה להפליא מתארים את מוכרי הספרים והמביאים לבית הדפוס משכילים יהודיים במזרח אירופה בראשית המחצית השנייה של המאה הי"ט.⁸ אך שיווק הספר איננו קשור רק באותם סוחרי ספרים, שעוברים ממקום למקום ומביאים את הספר הנדפס למרחבים חדשים. שיווק הספר קשור ביכולתו של המביא לבית הדפוס לפתח מודלים כלכליים חדשניים לצורך מימון הוצאות ההדפסה, בעיקר של מפעלי הדפסה גדולים.⁹ כך למשל עשה ר' משה פרנקפורט, שפעל במאה הי"ח באמשטרדם, במפעל ההדפסה הגדול של מקראות גדולות "קהלות משה" (1724-1725) והספר "מגישי מנחה" (1725) שהוא תנ"ך עם פירוש רש"י מתורגם ליידיש. במקום להסתמך רק על מכירת הספר המלא, ייצר ר' משה מפעל מנויים שהיו מקבלים גיליונות אחדים מן הספר מדי שבוע, ובכך ייצר תזרים מזומנים קבוע למפעל ההדפסה הזה.¹⁰ מפעלי המנויים, ה"פרענומערנטען", הם אחד ממאפייני הדפוס העברי במאה הי"ח, ודפוס זה פותח עוד יותר במאה הי"ט.¹¹ אומנם כבר במאה הט"ז שימש אמצעי שיווק דומה את ר' שמואל הלוי כאשר התפנה בשנת ש"ו (1546) להדפיס את ספר "שו"ת הריב"ש". ר' שמואל הסתובב בשבתות בקהילות ישראל עם קונטרסים מתוך הספר השלם, אותם חילק לרבים שהתחייבו בבית הכנסת לשלם עבור הקונטרסים במוצאי השבת. את הפעילות העסקית בשבת הצדיק, בין השאר, בהסתמך על ר' יהודה בולט, המדפיס של "תולדות אדם וחוה", ספר ההלכה החשוב של ר' ירוחם בן משולם מפרובנס (קושטא רע"ו) ור' יצחק קארו שהדפיס את ספרו "תולדות יצחק" (קושטא רע"ח), שמימנו באופן דומה את מפעלי ההדפסה שלהם. מעשיו של אותו ר' שמואל זכו לביקורת קשה, ומתשובתו-תגובתו של ר' יצחק בן לב לפעילותו של ר' שמואל ניתן ללמוד על הלחץ החברתי הקשה שהביא רבים מן המתפללים לקנות את אותם הקונטרסים בסכומי עתק כדי לשמור על מעמדם החברתי.¹² אמצעי אחר לגיוס כספים לצורכי הדפסה הוא מעין מה שמכונה היום "מימון המונים". מדפיסים מצהירים על כתבי יד נוספים שברשותם, שיודפסו אם וכאשר יסיימו

- 8 זאת טרם צמיחתן של חנויות הספרים במחצית השנייה של המאה הי"ט. על כך ראו: חגית כהן, בחנותו של מוכר ספרים: חנויות ספרים יהודיות במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ירושלים תשס"ו, עמ' 23-25.
- 9 קווים כלליים לדמותו של המביא לבית הדפוס היהודי בכלל, ובראשית החסידות בפרט, ימצא הקורא בספרו של זאב גריס, ספר סופר וסיפור בראשית החסידות: מן הבעש"ט ועד מנחם מנדל מקוצק, תל אביב תשנ"ב, בעמ' 47-49.
- 10 על פעילותו של ר' משה פרנקפורט ראו אבריאל בר לבב, "בין תודעת הספריה לרפובליקה הספרותית היהודית", משה סלוחובסקי ויוסף קפלן (עורכים), ספריות ואוספי ספרים, ירושלים תשס"ו, עמ' 201-224, ובפרט בעמ' 212-220.
- 11 על כך עמד גריס, הספר כסוכן תרבות, לעיל הערה 1, עמ' 34, ובמפתח בעמ' 199 "פרענומערנטען". על מפעלי המנויים במאה הי"ט ראו בעריל כהן, ספר הפרענומערנטען, ניו יארק 1975.
- 12 כל זאת פרסם שמחה אסף, "לתולדות הדפוס העברי בקושטא", עלים לבבליוגרפיה א (תרצ"ה), עמ' 73-75. נדפס שוב בספרו: מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 255-256.

רועי גולדשמידט

למכור את ספר הביכורים שלהם, או כתב יד אחד מתוך כתבי יד רבים אחרים.¹³ מדפיסים גם נהגו להשתמש בשערי הספרים שלהם כאמצעי פרסום. מדפיסים באיטליה מן המאה ה"ט"ז והי"ז מוסיפים רשימות ספרים שיש ברשותם בעמודי השער של כל הספרים שהדפיסו, ובכך הביאו לידיעת הקוראים שמות של כותרים אחרים שביכולתם לרכוש.¹⁴ תפוצתם של ספרים רבים קשורה בהימצאותו של בית דפוס קרוב וזמין, והתפתחותו של בית דפוס תלויה מאוד ביכולות הכלכליות שהוא מפתח. דוגמה טובה לבית דפוס שנוסד במרחב ובזמן של פריחה תרבותית וספרותית בצפת, במחצית השנייה של המאה ה"ט"ז, אך הפירות הספרותיים שלו היו דלים למדי, הוא בית הדפוס של אליעזר בן יצחק אשכנזי. אשכנזי, שהיה יליד פראג ועבד כמדפיס גם בפולין וטורקיה, הגיע לצפת בשנת 1577, בתקופה בה הייתה צפת מגדלור של יצירות מופת בתחום הדרוש, הפרשנות, המוסר והקבלה. אך אשכנזי אינו מצליח לבסס את בית הדפוס שלו, בעיקר מפני שלא הצליח לפתח מערכת של אמוץ עם המחברים – לא ביחס להפצת הספרים ולא ביחס לגיוס הון לטובת ההדפסה. בבית הדפוס של אשכנזי בצפת הודפסו רק שישה ספרים במשך כעשר שנים שבסופן נסגר בית הדפוס.¹⁵

שלושה ספרי "דרוש" או "דרשות" זכו לתפוצה מיוחדת במזרח אירופה במהלך המאה הי"ט: "נועם אלימלך", "יערות דבש" ו"ערבי נחל". "נועם אלימלך" זכה מאז הדפסתו הראשונה בשנת 1787 לעשרים וארבע מהדורות שונות, "יערות דבש" זכה לעשרים ושלוש מהדורות מאז הודפס בשנת 1779 בקארלסרוה (Karlsruhe) שבמערב בגרמניה, וספר "ערבי נחל" לר' דוד שלמה אייבשיץ, שהודפס לראשונה רק בשנת 1825 לערך בסדילקוב, זכה לחמש עשרה מהדורות.¹⁶ אומנם, אף על פי ששלושת הספרים נכללים תחת הכותרת הכוללת "ספרי דרוש", מדובר בספרים שנערכו בסגנונות שונים, מחומרי גלם שונים וגם דרך התפוצה שלהם והאופן שבו באו לידי ביטוי בשוק הספרים שונה לחלוטין. במהלך המאמר שלהלן אבקש לסקור מעט את

13 כך למשל עשו המדפיסים של יערות דבש וערבי נחל הנזכרים להלן. על תופעה זו בספר ערבי נחל ראו עוד רועי גולדשמידט, "ערבי נחל לר' דוד שלמה אייבשיץ: עריכת הדרשות והדפסתן לאור דרכי עריכת ספרות הדרוש למן המאה ה"ט"ז ואילך והמסקנות מכך לתולדות התנועה החסידיית מיסוד הבעש"ט", עבודת דוקטור, באר שבע תשע"ו, עמ' 132-149. כך גם מתוארים מסעותיו של ר' אברהם בן בנימין זאב מבריסק להדפסת ספריו: אלחנן ריינר, "דרשן נודד מדפיס את ספריו – פרק עלום בתולדות התרבות העברית באירופה במאה השבע עשרה", חוט של חן – שי לחוה טורניאנסקי, ישראל ברטל ואחרים (עורכים), ירושלים תשע"ג, עמ' 123-156.

14 ברוכסון, ספרים וקוראים, לעיל הערה 2, עמ' 53-55. עוד ראו שם בעמ' 45-59 תיאור ארוך ומעמיק של דרכי הפצת הספר העברי באיטליה בתקופת הרנסנס.

15 על כך ראו זאב גריס, חלקו של הדפוס בירושלים במאה התשע-עשרה בתולדות הדפוס היהודי, קתדרה 125 (תשס"ח), עמ' 162-168, ובעיקר בעמ' 162-163 ובהערות שם. על פרסומם של ספרים במדורי ביקורת ספרים, ועל תפקידם בין השאר לנסות ולהשפיע על הרגלי הקריאה של הציבור הרחב ראו בהרחבה גריס, הספר כסוכן תרבות, לעיל הערה 1, עמ' 143-159.

16 ספר דרוש אחר שלא ייבחן במהלך המאמר הנוכחי הוא ספרו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב קדושת לוי על התורה, שזכה ל-18 מהדורות במהלך המאה הי"ט, החל משנת 1811.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

דרכי העריכה והסגנון של שלושת הספרים, ובעיקר להתמקד בדרכי התפוצה שלהם, במביאים לבית הדפוס, במספר הכותרים ובמצב של בית הדפוס שבו הודפסו. מתוך כך אנסה לשער את האופן שבו הוצאו לאור והתקבלו ספרים מסוימים בשוק הספרים היהודי ואילו מודלים כלכליים הביאו לתפוצתם הרבה.

ב. מאפיינים ספרותיים ותוכניים

בבואנו להשוות בין ספרים שונים, יש לבחון את הסגנון והתוכן שלהם אין ספק שאין להשוות בין הדפסת חומשים וסידורים לבין ספרות חידושים ודרוש שהיא ספרות רומ"ל – רבנים ומלומדים. חומשים וסידורים נחוצים לשימוש יומיומי של כמעט כל אדם מאמין, הן ב'חדרים', בשיבות ובבתי המדרש – מערכת החינוך היהודית, הן בבתי הכנסת – המערכת הפולחנית היהודית, לעומת ספרות הדרוש שלה נזקקים רק יודעי ספר, מלומדים ונושאי משרות רבניות.¹⁷ אך גם בתוך הסוגה רחבת הידיים "ספרות הדרוש", ישנם ספרים שעוברים רמת עיבוד מעמיקה יותר ובשל כך מסתבר שהיא מותאמת לקהל משכיל פחות ורחב יותר. מקורותיו של הספר הנדפס, רמת המעורבות של המדפיסים ורמת העיבוד של התוכן הנקרא עשויים, לכאורה, להשפיע מאוד על האופן שבו הספר עשוי להתקבל. מאחר ששאלת התקבלותו של הספר הנדפס בשוקים מעניינת אותנו, נתאר בקצרה את שלושת הספרים שבמרכז דיוננו.

ספר "ערבי נחל" הודפס לראשונה מתוך כתביו של ר' דוד שלמה אייבשיץ, שהוא ערך בעצמו על סדר פרשות השבוע, ובו שילוב של סיכומי דרשות שנשא בעל פה, וסיכומים שרשם לעצמו תוך כדי לימוד באופן אישי, או סיכומי דברים שנשא באירועים לא רשמיים.¹⁸ אומנם, גם כאן התערבו המדפיסים מעט בעריכת הספר.¹⁹ חלק גדול מן הדרשות של אייבשיץ מורכבות וארוכות, ומשולבים בהן גם משלים וסיפורים קצרים שהם בבחינת נובלות פרי דמיונו. ברם, יש לציין שסיפורים אלו תופסים מקום קטן, יחסית, בספר,²⁰ ודרשותיו של אייבשיץ ברובן מורכבות ולמדניות.²¹

17 אלו הנתונים החל מדפוס הערש, על כך ראו גריס, הספר העברי, פרקים לתולדותיו, לעיל הערה 1, עמ' 51-50; וראו עוד שם בעמ' 59.

18 קיים פער גדול בין דרשה שנאמרת בציבור לבין חידושים קצרים הנאמרים בחוג מצומצם של תלמידים ספורים, חברים או בני משפחה. הדרשה הציבורית הרשמית במזרח אירופה בראשית המאה הי"ט עדיין פונה בעיקר לשכבת אוכלוסייה למדנית, היא מורכבת בדרך כלל ממגוון רחב של מקורות המאורגנים מבחינה רטורית לכלל מהלך אסתטי. על כך ראו בהרחבה בעבודת הדוקטור שלי, לעיל הערה 13, עמ' 150-222.

19 גולדשמידט, שם, עמ' 105-149.

20 אומנם בכל הספר מצאתי כשמונה משלים שעשויים להיחשב כסיפורים קצרים. עם זאת, אין ספק ששילובם של סיפורים מורכבים וארוכים בדרשות הוא תופעה חשובה ומעניינת להבנת התפתחות הספרות העברית. על כך ראו גריס, "ספרות הדרוש היהודית – בין מסורת שבכתב למסורת שבעל פה", קבלה 15 (תשס"ז), עמ' 169-195. עוד על הנובלה בספרות החסידית ראו יוסף דן, הנובלה החסידית, ירושלים תשכ"ו.

21 על כך ראו באריכות בעבודת הדוקטור שלי, לעיל הערה 13, עמ' 110-121.

רועי גולדשמידט

ספר "יערות דבש" נערך מסיכומים שכתב ר' יונתן אייבשיץ עצמו במהלך השנים שבהן כיהן בקהילות אה"ו (אלטונה, המבורג, וואנדסבק) ובקהילת מיץ. הכתבים הגיעו לידי של ר' יעקב בן יהודה ליב, אחיינו ותלמידו של ר' יונתן, והוא הביאם לרפוס כחמש עשרה שנים לאחר מותו של ר' יונתן. דרשותיו של ר' יונתן לא סודרו על פרשות השבוע, אלא התייחסו לאירועים שונים במהלך השנה ולצידן סודרו דרשות שהן הספדים, ולכל אלו הוסיפו המדפיסים גם מפתח עניינים בכל דרשה ודרשה. מפתח העניינים הופך את הספר לשימושי יותר, שהרי הדרשות שבספר הן ארוכות מאוד, ומפותלות בגיוון רחב של דברי פלפול תלמודי והלכתי, חידושים על המקרא, קבלה ודברי תוכחה ומוסר.²² המפתח מאפשר לדרשנים ולמדנים למצוא את פלפולי ההלכה הרלוונטיים להם, וקטעי תוכחה ופלפול העשויים להשתלב בדרשותיהם. זהו ללא ספק ספר המיועד ליודעי ספר, המסוגלים לצלוח את דרשותיו הארוכות אך גם לדלות רעיון מבין הכותרות הקצרות שמובאות במפתח שבסוף הספר.

לעומת "ערבי נחל" ו"יערות דבש" מלאי הפלפולים הארוכים, ספר "נועם אלימלך" מכיל רצף של רעיונות קצרים יחסית, ומעט מאוד דרשות מפותחות, למדניות ומורכבות. הלומד בספר "נועם אלימלך" יגלה כי רוב רובו של הספר כתוב בסגנון מקוצר ותמציתי של רעיונות על המקרא או על קטעי משנה או מדרש קצרים. בניגוד ל"ערבי נחל" ול"יערות דבש", זהו לימוד שאינו מחייב התמודדות עם סבך של מקורות, ספרים ואישים, שאלות ותירוצים ומהלכים ארוכים ומורכבים.²³

אחת הסיבות האפשריות לפער הסגנוני בין "נועם אלימלך" לשני הספרים האחרים קשור למקורות שהספר הודפס מהם. בניגוד ל"ערבי נחל" ול"יערות דבש", שנערכו בידי המחברים ומתוך הכתבים שלהם, ספר "נועם אלימלך" נערך מתוך סיכומים שערכו תלמידים. כפי שעולה מדברי בן המחבר אותם ששמעו את דרשותיו של ר' אלימלך במהלך ביקוריהם אצלו וסיכמו אותם, והם אלו שהעלו את הרעיון לקבץ את הכתבים ולהדפיסם יחד.

22 מן ההספד של ר' יהודה טיאה ווייל, שהיה מתלמידיו ומשמשי של ר' יונתן אייבשיץ, עולה כי מנהגו של ר' יונתן היה להעביר בישיבה שיעורים ארוכים מאוד: "...בשנת תק"ו למנין הו"ח בשמעתין דשאלה ושכורה והי' לומד בכל שבוע מבוקר עד ערב כל השבוע בלתי טעימה עד שעת קריאת המנחה ובשבוע שלאחריו אמר שני ימים בכל יום שבע שעות...". שיעורים כאלה של שבע שעות ברצף כנראה לא נאמרו גם בציבור הרחב, אך אין לתהות אם דרשותיו ארכו כמה שעות. באופן דומה מתואר גם תלמידו של ה"חזוה מלובלין" – ר' דוד בידרמן מללוב (Lelów) ראו צבי מאיר רבינוביץ', בין פשיסחא ללובלין: אישים ושיטות בחסידות פולין, ירושלים תשנ"ז, עמ' 457-458.

23 נראה שזו תוצאה של סיכום התלמידים את דברי רבם בקצרה ותמציתיות ברוב המקרים. נגאל שיער שהמקורות הושמטו במהלך העריכה מפני שהעורכים העריכו שכל הלומד בספר מכיר את המקורות ואין סיבה לצטטם. ראו ר' אלימלך מליז'אנסק, נועם אלימלך, מהדורת גדליה נגאל, ירושלים תשל"ח, עמ' 12-13. סיכום רעיונות מרכזיים בספר נועם אלימלך נעשה בעבודת הדוקטור של גדליה נגאל בהרחבה, ובקצרה במהדורה שהוציא לספר בשנת תשל"ח.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

רבים שתו בצמא את דבריו הקדושי' להיות חקוקי' בעט סופר שמור לדורות ולהביאו לבית הדפוס באמרם לאו בכל יומ' ניס' מתרחיש לנסוע תמיד אל כבוד אבי זלהה' לשמוע מפיו הקדוש ממש וכשהיו הדברים נאמרים בספר זכרון אז נשמח כולנו תמיד בקראנו בו הנהגתינו ונדע איך להשכיל דרכינו לפני בוראינו ולכלכל את מעשינו כראוי' ונכון כל חד לפי שכלו אשר יבין בו וכל אחד יאמר שכל הנאמר בו הכל בשבילי.²⁴

מדברים אלו עולה כי התלמידים הם אלו שחקקו בעט סופר את סיכומי הדרשות והציעו לר' אלעזר, בן המחבר, להדפיסם. בהמשך הדברים הוא מספר כיצד ביקש רשות מאביו להדפיס את הכתבים, אך הלה אסר על הדפסתם עד למותו.²⁵ דרכם של תלמידים לכתוב בקצרה את הרעיונות המרכזיים של המהלך, להשמיט מקורות רבים ולסכם את התוכן בתמציתיות רבה.²⁶ בשל כך גם המוצר המוגמר של הספר מבחינה תוכנית הוא מקוטע יותר, בניגוד גמור כמובן ל"ערבי נחל" ו"יערות דבש".

ניתן היה לשער שספר שתוכנו מובנה ומאורגן, ספר המצויד במפתחות מפורטים המאפשרים לקורא לשוטט ברחבי הספר ולמצוא את מבוקשו, זהו ספר שירבה גם מקחו. אך כפי שנראה לא אלו הגורמים המביאים לתפוצתו של הספר. נקודה נוספת שחשוב להדגיש לפני שנפרט את המהדורות השונות ושאר הנתונים שסביבן, ששלושת המחברים הם דמויות חשובות ומרכזיות כל אחד לפי עניינו. ר' יונתן אייבשיץ, שאומנם נחשב בשבתאות, אך היה פוסק ההלכה, דרשן וראש ישיבה מהחשובים באירופה במאה הי"ח. גם ר' דוד שלמה אייבשיץ היה פוסק הלכה חשוב מאוד, ונודע בעיקר בזכות ספרו "לבושי שרד" בהלכות שחיטה והיה גם מקורב לחוגי החסידים. וכמובן, ר' אלימלך, שהיה מגיד משרים בליז'אנסק, היה אחד מתלמידיו החשובים של המגיד ר' דוב בער ממעזריץ'. אומנם, היו עוד אישים, חשובים לא פחות בחסידות, בהלכה ובדרשנות, שפעלו באותה התקופה וספרי הדרשות שלהם לא זכו לאותה כמות מהדורות. כפי שנראה מייד, אחד הגורמים לתפוצתם של ספרים אלו טמון במאפייני ההדפסות שלהם, ובפעילותם של גורמים בתהליך הפקת הספר שכלל הנראה כלל לא הכירו את המחברים באופן אישי.

24 נעם אלימלך, התנצלות בן המחבר, לכו"ב 1787.

25 לא אוכל להרחיב כאן את הדיון בעניין מקורותיו ודרכי עריכתו של נועם אלימלך. גדליה נגאל, שכתב את עבודת הדוקטור שלו על הספר, סיכם את הדיון על אופי העריכה של הספר בקצרה, בעיקר בגלל חוסר בכלים מתאימים לניתוח הספרותי של ספרות הדרוש. עם זאת, נגאל אסף כמה וכמה נתונים חשובים המעידים בוודאי על אופי העריכה, אלא שנראה בעיניי שצריך להסבירם באופן שונה מכפי שהסביר, ובצירוף למקורות ונתונים שלא עמדו בפניו. אני מתכוון להקדיש מאמר מפורט יותר למקורותיו הספרותיים ודרכי עריכתו של ספר נועם אלימלך.

26 דוגמה יפה לכך ניתן לראות במאמרם של דניאל רייזר ואריאל אבן מעשה, "דרשתו האחרונה של הרבי מגור בעל השפת אמת" ומשמעות שפת היידיש לחקר הדרשה החסידית", קבלה 30 (תשע"ג), עמ' 127-160.

רועי גולדשמידט

ג. בתי הדפוס, המדפיסים והמהדורות של הספר

ספר "ערבי נחל"

הדפוס הראשון של הספר הוא ככל הנראה דפוס סדילקוב תקפ"ה/ו, ולדברי חיים ליברמן ניכר עליו שהוא מבית הדפוס של פנחס אליעזר ביליטש, אף שהוא לא מבאר את דבריו.²⁷ עיון בתולדות המדפיסים בסדילקוב ובמאהלוב מחזק את דבריו של ליברמן. מייסד בית הדפוס בסדילקוב, פנחס אליעזר הנזכר, רכש בשנת תקע"ט חלק מן החומר הטיפוגרפי מבית הדפוס של צבי זאב רובינשטיין ממאהלוב, אשר עוד בתקע"ב הדפיס לראשונה את ספרו של ר' דוד שלמה אייבשיץ 'לבושי שרד'.²⁸ לדברי מדפיסי "לבושי שרד" לרשותם עמד גם ספר "ערבי נחל", בכתב ידו של המחבר והם התכוונו להדפיסו.²⁹ מסתבר שיחד עם בית הדפוס נמכרו גם כתבי היד וזכויות ההדפסה.

לדברי ליברמן, קיימת מהדורה נוספת, שככל הנראה הודפסה קודם לשנת תקצ"ה, אך העיטור שבסוף חלק א' שונה מן הידוע מדפוס סדילקוב ולכן סביר שהודפסה במקום אחר. עם זאת, לא ברור מדוע ליברמן משער שמהדורה זו קדמה למהדורת סדילקוב תקצ"ה ולא לאחריה.

דפוס סדילקוב תקצ"ה, הדפוס שפרידברג ובעקבותיו גם בן מנחם חשבוהו לדפוס ראשון, אינו אלא המהדורה השנייה או השלישית של הספר. ליברמן הראה דפוס סדילקוב תקצ"ה חסר קטעים ארוכים, ככל הנראה בעקבות הצנזורה הרוסית. הדפסה זו נעשתה בבית הדפוס של ר' דוד מדפיס, שהקים את בית הדפוס שלו בשנת תקצ"ב, כלומר כשלוש שנים קודם לכן.³⁰

המהדורה השלישית של "ערבי נחל" הודפסה, ככל הנראה, בקרוטושיץ. נתון זה עולה מדבריו של המדפיס בלבוב תרט"ו, אשר מציין שלוש מהדורות שקדמו לזו שלו. לדבריו, הוא השתמש בנוסח דפוס מאהלוב המדויק יותר, ולא בנוסח של הדפוסים החסרים: "וזאת לדעת כי ספרי הערבי נחל אשר הודפסו בסדילקוב וקראטישיץ נחסר בהם הרבה מאמרים, והספר הזה הודפס אות באות מהספר אשר הודפס פעם ראשון מכת"י המחבר זי"ע בק"ק מאהלוב".³¹ אין ספק שהמדפיס התבלבל ביחס לדפוס הראשון החסר את מקום הדפוס והשנה, שחשבו לדפוס מאהלוב. ובצדק התבלבל, שכאמור, דפוס מאהלוב נמכר בשלמותו כולל חומרים טיפוגרפיים, כתבי יד וזכויות הדפסה למדפיסי סדילקוב שהדפיסו לראשונה את הספר. אפשר גם שהמדפיס בלבוב

27 ראו עוד במאמרו המפורט של יחיאל דוב ולר, "מהדורות לבושי שרד וערבי נחל לרבי דוד שלמה אייבשיץ זצ"ל", אביגדור ברגר (עורך), קובץ תורני: זכור לאברהם, חולון תשנ"א, עמ' קד ובהערה 20.

28 פרידברג, לעיל הערה 4, עמ' 146-147.

29 לבושי שרד, מאהלוב תקע"ב, הקדמת המדפיסים.

30 בכלל בתי הדפוס בסדילקוב החלו לפעול מחדש בשנים הללו, לאחר שנסגרו בשנות מגפת הכולרה, בדומה לבתי דפוס רבים במזרח אירופה בתקופה זו. על כך ראו: פרידברג, לעיל הערה 4, עמ' 69, 86.

31 ערבי נחל, לבוב תקט"ו, בתחתית עמוד השער.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

לא הבחין כראוי בין "ערבי נחל" לבין "לבושי שרד" שאכן הודפס במאה הלוך, כפי שטען חיים ליברמן. ואומנם, יש לבחון האם מהדורת קרוטושין אכן קיימת בין המהדורות המצויות בידינו, ואם כן, מהי בדיוק אותה מהדורה. יצחק בן יעקב ואחריו נפתלי בן מנחם קבעו את טיבו של דפוס הספר, שבשערו נקבע כי הודפס ב"אותיות אמשטרדם תקמ"ג",³² הוא דפוס קרוטושין הנ"ל.³³ בקרוטושין באותה העת פעל בית דפוס אחד, שנוסד בשנת תקצ"ג על ידי ר' דב בער בן ליב מאנאש. הלה רכש את החומר הטיפוגרפי ששימש את הדפוס בברסלא. בן מנחם קבע שצדק בן יעקב בזיהוי המהדורה שבשערה הודפס "אותיות אמשטרדם תקמ"ג" כדפוס קרוטושין מפני שלדבריו "כל הספר מעיד על כך". אציין שבדקתי כמה ספרים שהודפסו בשנים שונות בבית הדפוס של מאנאש בקרוטושין ולא ראיתי איזה דמיון בולט לצורת האותיות ומאפייני העיטורים שספרים אלה דווקא למהדורה זו של "ערבי נחל". יש לציין עוד שלדברי פרידברג בית הדפוס הנזכר הצליח תוך זמן קצר להרחיב את פעילותו, והחזיק כעשרים וחמישה סוגים שונים של אותיות עבריות.³⁴ אכן, בדיקה מדגמית של ההשמטות שבמהדורת סדילקוב תקצ"ה וזו שבמהדורה שבשערה הוצהר כי הודפסה ב"אותיות אמשטרדם תקמ"ג" הנ"ל, מלמדת כי אלו המהדורות היחידות המופיעות בידינו שהן חסרות את אותם הקטעים שציין ליברמן, וכפי שטען המדפיס בלבוב. החל ממהדורת לבוב תקט"ו הנזכרת לא נמשכה השמטת הקטעים הנזכרים. על כך יש להוסיף תהייה נוספת: מדוע היו צריכים המדפיסים להעלים את שנת הדפוס ומקומו, הרי קרוטושין שבמחוז פוזנן הייתה באותה התקופה תחת שלטון פרוסי ולא חלו שם באותם הימים ההגבלות על הדפסת ספרים עבריים שאפיינו את הקיסרות האוסטרית או את רוסיה הצארית. ההדפסה הרביעית של "ערבי נחל" היא מלבוב תרט"ו. בחלק מן הטפסים חסר מקום ושנת דפוס, אך בחלקם מצוין שהספרים הודפסו ב-Lemberg 1855 בבית הדפוס של אדוואר ויניוץ' (E. Winiarz),³⁵ אשר הקים את בית הדפוס שלו שלוש שנים קודם לכן בשנת 1852.³⁶

32 הודעה מקובלת אצל מדפיסים במזרח אירופה שרצו לפרסם את טיב ההדפסה שלהם, שהיה בה שימוש באותיות המפוארות והיוקרתיות של דפוס אמשטרדם.

33 ראו נפתלי בן מנחם, "שבליים בשדה הספר", קרית ספר לו (תשכ"ב), עמ' 401.

34 פרידברג, לעיל הערה 4, עמ' 161.

35 ולר, מהדורות לבושי שרד וערבי נחל, לעיל הערה 27, עמ' קד, קז.

36 פרידברג, לעיל הערה 4, עמ' 85. ככלל הוקמו בתקופה זו בתי דפוס רבים בלבוב, יהודיים ולא יהודיים, והללו קיימו שיתופי פעולה רבים, כפי שניתן לראות מכלל הנתונים שיובאו לקמן. לצערי, לא מצאתי חומר מחקרי על התקופה שלאחר מהפכת 1848 המתמקד בפרחה של בתי הדפוס בלבוב. ברצוני להודות למזנה סודירו מאוניברסיטת וורשה שהפנתה אותי לספר בפולנית שיש בו מידע חשוב, ולסבתי הגברת טובה גולדשמידט שתרגמה עבורי חלקים נרחבים ממנו מפולנית. ראו: Adam Wiktor Bober, *Historja: drukarni i stowarzyszeń drukarskich we Lwowie*, Lwów 1926. המעיין בספר ימצא עיסוק נרחב בעיקר בפעילותם החברתית ומעשי הצדקה של בעלי בתי הדפוס במאה הי"ט, ובהם מיכאל פרנץ פורמבה, קורנל פילר ואדוואר ויניוץ' שייזכרו עוד להלן, אך אין מידע על אודות ההתפתחות הטכנולוגית של הדפוס

רועי גולדשמידט

שלוש שנים מאוחר יותר, בשנת 1858, הודפס הספר שוב בשתי ערים שונות בגליציה ובוואהלין הרוסית: בלבוב בבית הדפוס של אברהם יוסף מדפיס סג"ל,³⁷ ובז'יטומיר בדפוס חנינא ליפא ויהושע העשיל שפירא.

בשנים 1863, 1867 הודפס הספר שוב בלבוב. חלקו הראשון הודפס בידי בערל ליב נעכעליס, אשר ייסד שנתיים קודם לכן בית דפוס לאחר שעבד במשך שנים כסדר בבתי דפוס אחרים. אומנם את החלק השני של "ערבי נחל" הדפיס מיכאל פרנץ פארעמבא (M. F. Poremba) בבית הדפוס הוותיק שלו.³⁸ כארבע שנים מאוחר יותר חזר בערל ליב נעכעליס והדפיס בעצמו את שני החלקים של "ערבי נחל".

שנה מאוחר יותר, בשנת 1868, הדפיסו את ספר "ערבי נחל" גם בפולין שתחת שליטת הצאר הרוסי, ולמעשה, ההדפסות הבאות של "ערבי נחל" כולן מתרכזות סביב דפוסים שבפולין הרוסית. בשנה זו הודפס "ערבי נחל" ביוזפוב, בבית הדפוס של האחים שלמה וברוך זעצער, ויחזקאל רענער. בית הדפוס נוסד שלוש שנים קודם לכן, בשנת תרכ"ה.

בשנים 1870 ו-1871 הדפיס ר' יצחק גולדמן מוורשה שתי מהדורות של "ערבי נחל" בבית הדפוס החדש שהקים בשנת 1867 בית דפוס עצמאי, אחרי שנים ארוכות בהן התפרנס מעסקי הדפוס וההגהה.³⁹ גולדמן ככל הנראה כבר מייצר סטריאוטיפים⁴⁰ של המהדורה שלו, המשמשת לאחר מכן כמטבע עובר לסוחר, הנמכר מבית דפוס אחד לשני. כך מכר גולדמן את הסטריאוטיפים של ערבי נחל שהדפיס, לר' אהרן מרדכי זיסבערג ולגיסו מאיר יחיאל האלטער, שמופיעים כמביאים לבית הדפוס של הספר, אשר הודפס בבית הדפוס של אביו של זיסבערג וחותנו של האלטער – נתנאל דוד זיסבערג.⁴¹

החל משנת 1879 ועד 1920 בידינו שש מהדורות סטריאוטיפיות של הספר, שהוכן מן המהדורה של שלמה וברוך זעצער ויחזקאל רענער ביוזפוב. הללו הדפיסו בתר"מ את "ערבי נחל", ולאחר מכן מכרו את הסטריאוטיפ לבית הדפוס בפזיטורקוב שבבעלות פייבל בעלכאטובסקי, והלה מכרם למדפיסים לוויין-אפשטיין בוורשה שהדפיסו את הספר שוב בשנת 1905 וזה גם הסטריאוטיפ של דפוס ורשה 1912 ו-1920. מהדורה

והפקת הספר בכלל, וכמובן לא על מערכת היחסים שבין יהודים ופולנים סביב מוסד הדפוס. גם ממאמרו של ויינריב על הדפוסות ספרים וצנזורה בפולין ניתן ללמוד רק על אודות התנהלות בתי הדפוס בפולין הרוסית, תחת גזירות הצנזורה של הצאר ניקולאי. ראו: B. Weinryb, "Zur Geschichte des Buchdruckes und der Zensur bei den Juden in Polen", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 77 (1933/4), pp. 273-300

37 תאריך ההדפסה מופיע בשער חלק ב'.

38 ראו פרידברג, לעיל הערה 4, עמ' 85.

39 פרידברג, לעיל הערה 4, עמ' 113-114.

40 על הדפוס הסטריאוטיפי ראו לקמן בהערה 72.

41 ראו פרידברג, לעיל הערה 4, עמ' 113. הללו ירשו את בית הדפוס הזה בשנת תר"מ.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

זו היא גם הנפוצה ביותר מבין דפוסי הצילום של הספר, אחרי מלחמת העולם השנייה במהלך המאה העשרים, עד המהדורות החדשות של הספר החל משנות התשעים של המאה העשרים.⁴²

ניתן לסכם בקצרה את נתוני ההדפסות של "ערבי נחל" ולומר שזהו ספר שהודפס בעיקר בבתי דפוס בראשית דרכם, וכי הוא זוכה למעט הדפסות חוזרות באותו בית דפוס, אך שמר על קצב הדפסה די אחיד החל מן הדפוס הראשון שלו משנת 1825 ובמשך המאה התשע עשרה, שראה בה אור במספר גדול של ערי דפוס ברחבי מזרח אירופה.

ספר "יערות דבש"

דרכו של ספר "יערות דבש" החלה במרכז אירופה, מקום פעילותו המרכזית של ר' יונתן אייבשיץ, אך מהר מאוד עברו מרכזי ההדפסה של הספר מזרחה, בעיקר לגליציה. הספר יצא לראשונה ממכבשי הדפוס בקארלסרוהה בשנת תקל"ט. כנזכר לעיל, אחיינו של ר' יונתן אייבשיץ הביא את הספר לדפוס והבטיח, כנדפס בפתח הספר, להדפיס כרך נוסף של כתבים שנמצאים בידי, בתנאי שהספר ימצא חן בעיני הציבור והוצאות ההדפסה יכוסו. הבטיח – וקיים, ולאחר כשלוש שנים הודפס חלק ב' בדפוס מאקילאט (תקמ"ב). למעשה זוהי ההדפסה היחידה בגרמניה של "יערות דבש".

הדפוס שני של "יערות דבש" הוא לאחר עשר שנים בפראג תקנ"ג (1792) בבית הדפוס של הנוצרייה אווה דיסבאך (Eva Diesbach). אווה הייתה אלמנתו של מייסד בית הדפוס, עמנואל יוסף, וניהלה את בית הדפוס החל משנת 1791, אז נפטר המייסד. ברם, מדובר בבית דפוס שנוסד בשנת 1784 ויש לשער שכבר היה די מבוסס. נוסף על כך, במחלקה העברית של בית הדפוס עבד אז ר' שמואל בן מענדל פלקלש, והוא הביא את הספר לדפוס.⁴³

בפעם השלישית הביא את הספר לבית הדפוס ר' זכריה אליעזר ליפמן, מגיד מישרים בלבוב, בזולקווא תקנ"ח אצל גרשון בן זאב וואלף לטריס. ר' זכריה הנזכר הביא בראש הספר גם הסכמה ואזהרה מרבה של לבוב, ר' צבי הירש מייזלש, שלא ידפיסו את הספר בשנית במשך שש שנים מיום ההדפסה. אומנם, בזולקווא הודפס רק חלק א' של הספר, ואילו את החלק השני הדפיס ר' אהרן בן דוד חיים סג"ל⁴⁴ בשנת

42 ראוי להזכיר בהקשר הזה גם חיבור בעקבות "ערבי נחל" המבקש לדברי המחבר "להוציא מהספר את היסודות בדרוש שהם לענ"ד עיקר המכוון בספר ולהפרידם מכל הסובב עד שיעלה בידינו ספר הקדמות בדרוש נפלא עד מאד. חלקם הקדמות שלו וחלקם הקדמות של קודמיו שנתן להם הסגנון הבהיר שלו וערכם בטוב טעם באופן השווה לכל נפש. [...] והשתדלתי להעתיק רק ההקדמות שאינן ידועות כ"כ ויש בהן יסוד מחודש, ולהקל על המעיין קצרותי אריכות הלשון ברוב המקומות ופעמים גם שיניתי מעט הסגנון שיהי מובן יותר...". יהודה שינפלד, יסודות הערבי נחל, [חמ"ד] (מכון משנת חכמים – ירושלים), תשנ"ח.

43 פרידברג, תולדות הדפוס העברי [...באירופה התיכונה], אנטוורפן תרצ"ה, עמ' 28-29. שם בהערה 5 כתב שבין השנים תקס"ה-תקס"ז המסדר היהודי היה ר' מאיר פלקלש, אולי קרובו של פלקלש הנזכר.

44 פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה (לעיל הערה 4), עמ' 83. ר' אהרון ירש בשנת תקמ"ט את בית הדפוס של אביו אשר נוסד בשנת תקמ"ב.

רועי גולדשמידט

תקנ"ט בלבוב. בהדפסה זו לא נזכר ר' זכריה ליפמן הנ"ל, וסביר להניח שזו יוזמה חדשה. הדפוס השלישי של הספר היה בזאלצבך תקנ"ט, בשני החלקים, בבית הדפוס של זעקל בן אהרן מדפיס. יש לציין שבית הדפוס הוותיק הזה שינה את האופי השיווקי שלו בשלהי שנות השבעים של המאה הי"ח, ועבר מהדפסת ספרי עיון, תלמוד בבלי וחיידושי הלכה להדפסות חוזרות של סידורי תפילה, קינות לט' באב, מעט ספרי מוסר פופולריים (כגון: ספר הישר), חומש וחומש עם תרגום לגרמנית וליידיש, הגדה של פסח ועוד. חריגים בנוף ההדפסות של בית הדפוס הזה הם שני הכרכים של "יערות דבש" שהודפסו כאמור בתקנ"ט, ובשנה הבאה אחריה הודפסה גם מסכת ביצה מן התלמוד הבבלי.⁴⁵ אומנם מגמה זו לא המשיכה.

הסקירה עד כה מלמדת כיצד הספר "יערות דבש" כובש את בתי הדפוס, בעיקר בשנות התשעים של המאה הי"ח. ברם, לאחר מכן הספר ככל הנראה נעלם מן השווקים, ולכל הפחות לא נדפס למשך כעשרים שנה עד למהדורה החמישית של הספר בווינה תקע"ח, בבית הדפוס של אנטאן שמיד, ושוב חוזר הספר להדפס רק לאחר שתים עשרה שנים, אז חזרו והדפיסו אותו בסדילקוב פעמיים, בשנת תק"צ (חש"ד) ובשנת תקצ"ד, בבית הדפוס של יצחק בן אליעזר מדפיס.⁴⁶ שוב ספר לא הודפס "יערות דבש" במשך כעשרים ושתיים שנים, עד לדפוס לבוב שהראשון שבהם הוא משנת 1856.

אין ספק שדפוס לבוב, היא לעמברג, של "יערות דבש" הם הפריצה הראשונה המשמעותית של ספר "יערות דבש" אל השווקים. החל משנת 1856 ועד 1864 הודפס הספר חמש פעמים – כלומר, מהדורה אחת לשנתיים בערך. יותר מכך מעניינת העובדה שהמביא לבית הדפוס בכל דפוס לעמברג הוא אותו אדם – ר' אברהם ניסן זיס סג"ל, אשר מתרוצץ בין כמה בתי דפוס עם לוחות דפוס מסודרים⁴⁷ ומדפיס את הספר שוב ושוב.⁴⁸ הוא הביא את הספר לדפוס לראשונה בבית הדפוס של מיכאל פרנץ פורמבה (פארעמבא) (M. F. Poremba) בשנת 1856 ולאחר מכן בשנת 1858. בשנת 1859 הוא הדפיס שוב את הספר בבית הדפוס של קורנל פילר (Kornel Piller), ומהדורה נוספת

45 על התפנית באופי הספרים שהדפיס בית הדפוס של ר' זעקל בזולצבך ראו גם אצל פרידברג, לעיל הערה 4, עמ' 77.

46 על אודותיו ראו לעיל סביב ובהערה 28.

47 הלוחות הללו הם אותם לוחות שעליהם מסדרים את אותיות הדפוס במספר גיליונות, וזוהי מלאכת הֶסְדֵר. לאחר ההדפסה היו מפרקים את האותיות ומסדרים אותן מחדש בהדפסה של ספר אחר. שמירת הלוחות אומנם לא אפשרה שימוש חוזר באותיות, אך חסכה את עבודתם של הֶסְדֵר והמגיה.

48 אברהם ניסן זיס שומר את אותם הלוחות משנת 1856, אך מבצע כמה שינויים קלים. בדפוס של שנת 1859, הוא מוסיף לצד "מכתב עזר" של ר' שאול יוסף נתנוון, גם את ההסכמה שניתנה להדפסת הספר בשנת תקל"ט מהרב אריה ליב גינצבורג, בעל "שאגת אריה". נוסף על כך, הוא משנה ומתקן מעט את הסדר בכמה עמודים. ראו כדוגמה להשוואה: דף ב ע"א-ע"ב בדפוס שנת 1856 בהשוואה לדף ה ע"א-ע"ב בדפוס שנת 1859. אומנם, ניסן זיס ידע שלא לפרק את כל הֶסְדֵר ולבצע תיקונים קלים בלבד, כפי שניתן לראות בעמודים הבאים אחר כך.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

ראתה אור בשנת 1863 בבית הדפוס המשותף שלו ושל ברוך ליב נעכליס. בשנת 1864 הוא כבר הדפיס את הספר בבית הדפוס העצמאי שלו. לאחר ההדפסות של סג"ל הודפס הספר שוב גם בשנת 1865 ובשנת 1866 ביוזפוב, בבית הדפוס של האחים שלמה וברוך זעצער ויחזקאל רענער. אך שם הודפס הספר בתוך כמה חודשים בשני סדרים שונים ובשלוש מהדורות שונות.⁴⁹

בשנת 1874 שוב הודפס הספר בלבוך בידי אברהם מדפיס, ולאחר מכן בשנת 1875 בלובלין אצל יעקב ומשה שניידמעסער. דפוס לובלין הוא קו פרשת המים בכלל הקשור להדפסות של "יערות דבש" מפני שהוא הפך לדפוס סטריאוטיפי ששימש בית דפוס זה גם בשנים 1888, 1897, ודפוס סטריאוטיפי נוסף הוא משנת 1889 בבית הדפוס של י"ג מונק, שהשתמש בו גם בשנים 1892-1893.

אם נסכם בקצרה את נתוני ההדפסה של "יערות דבש" נראה שזהו ספר שהודפס בעיקר בשתי תקופות עיקריות: בשנות התשעים של המאה הי"ח, ובשנות החמישים-שישים של המאה הי"ט. הדפסותיו החוזרות של אברהם ניסן זיס, אשר שומר את הלוחות המסודרים של "יערות דבש", ומדפיסם שוב ושוב בכמה בתי דפוס בלבוך, היא זו שמחזירה את "יערות דבש" אל מדפי הספרים במספר רב של מהדורות.

ספר "נועם אלימלך"

"נועם אלימלך" לר' אלימלך מליז'נסק היה ללא ספק אחד מן הספרים שייצגו את החסידות בפולין, ותוארו בכמה מקומות במחקר המודרני כאחד ממקורות ההשראה לתורת הצדיק הפולני. אין ספק שגם "נועם אלימלך" פרץ את השווקים בפולין ההיסטורית בכלל ובגליציה בפרט כבר בשנות התשעים של המאה הי"ח, ולכן מאז

49 על השינויים הטיפוגרפיים בספרים עבריים ראו במאמרו של יצחק ריבקינד בקריית ספר, כולם תחת אותה כותרת, "דקדוקי סופרים (לחקר התפתחות הספר העברי)", קריית ספר ב (תרפ"ה/ו), עמ' 54-63; קריית ספר ד (תרפ"ז/ח), עמ' 273-280; קריית ספר י (תרצ"ג/ד), עמ' 489-497. ריבקינד סבר שהשינויים בטפסים השונים בדפוסי הערש (אינקונבולה) של אותה מהדורה הם מפני חוסר המקצועיות של המדפיסים העבריים בראשית דרכם. וראו את הערתו של אריה טויבר, קריית ספר ב (תרפ"ה/ו), עמ' 159-160, שהראה שתופעות אלו אינן רק פירות הבוסר של דפוסי הערש, אלא תופעה רחבה ולאורך כל שנותיו של הדפוס. וראו יצחק יודלוב, "שינויים טיפוגרפיים בספרים עבריים", ארשת ו (תשמ"א), עמ' 95-122, שם מונה יודלוב עוד כמה סיבות אפשריות לשינויים בין טפסים שונים של אותו הספר: זיוף ההסכמות לצורך הארכה של זכויות ההדפסה (Copyright) בידי מדפיסים אחרים (שם, עמ' 112), ניסיון של המדפיסים להתחמק ממכס (שם עמ' 114 ובהערה 38), אך הוא גם מציין תופעה של הדפסה ספר בארבע מהדורות שונות, באותו בית דפוס ובאותו פרק זמן מסיבה שאיננה ברורה (עמ' 117 ובהערה 44). לעיתים מדובר בצנזורה עצמית (שם, עמ' 118); שרה פרנקל, "שינויים טיפוגרפיים בספרים עבריים: השלמות למאמרו של יצחק יודלוב ארשת ו", עלי ספר טו (תשמ"ח), עמ' 141-142. זאב גריס העלה סיבות אחדות לתופעה זו בדפוסי הזוהר במנטובה ש"ח, לאחר שהמדפיס מצא כתב יד טוב יותר, לדעתו, במהלך ההדפסה וחס על הטפסים שכבר נדפסו. ראו זאב גריס, "לדמותו של המביא לבית הדפוס", לעיל הערה 7, עמ' 108 בהערה 65 ובמקורות שהובאו שם. וראו עוד: Herbert Zafren, "Dyhernfurth and Shabtai Bass: a Typographic Profile", Charles Berlin (ed.), *Studies in Jewish Bibliography, History and Literature, in Honor of I. Edward Kiev*, New York 1971, pp. 543-580.

רועי גולדשמידט

הדפסתו הראשונה בסוף המאה הי"ח ועד שנת תק"פ הספר ראה אור בשבע מהדורות שונות. המהדורה הראשונה של הספר הודפסה בלעמברג בשנת תקמ"ח-1787 בבית הדפוס של שלמה רפאפורט,⁵⁰ ומייד לאחר מכן יצאה מהדורה נוספת שלו בשנת 1788.⁵¹ שאר ההדפסות של נועם אלימלך עד שנות החמישים של המאה הי"ט היו בבתי הדפוס שבתחומי השלטון הרוסי, ובפולין הקונגרסאית. בין השנים תק"נ-תקנ"ד הודפס הספר בשקלוב הליטאית.⁵² בית הדפוס בשקלוב אומנם היה ותיק מאוד, ונוסד כבר בשנת 1772, אך כפי שהראה חיים ליברמן, היה בית דפוס מאוד לא פורה שהדפיס ספרים באיכות נמוכה ופנה בעיקר לאוכלוסיית "בעלי הבתים" יודעי הספר.⁵³

בשנת תקנ"ד הביא לדפוס את הספר ר' ישראל אברהם, בנו של ר' זושא מאניפולי, בבית הדפוס של ר' פנחס בן משה שפירא בסלאוויטא, עם הסכמתו של אביו – ר' זושא מאניפולי (ר' משולם זוסמן בן (אברהם) [אליעזר] מאניפולי). שוב, כעשור מאוחר יותר הודפס הספר מחדש בפולנאה, בבית הדפוס של ר' יוסף הכהן בשנת תקס"ד ושוב בשנת תקע"ד, ובשנת תקע"ז הודפס הספר בהרובשוב בשתי מהדורות זהות באופן חלקי, בבית הדפוס של מנחם מנדל פינקלשטיין.

ההדפסה האחרונה של הספר ברבע הראשון של המאה הי"ט הייתה ככל הנראה בין השנים 1819-1820 במקום לא ידוע. לאחר מכן, הספר נעלם מן השווקים לחלוטין, עד להופעתו מחדש בשנת 1849 בלעמברג אז הודפס בבית דפוס לא ידוע. כמעט כל שאר המהדורות של הספר (שמונה הדפסות מתוך תשע), עד שנת תר"ל יצאו מתחת ידיו של מביא לבית דפוס אחד, הלא הוא אברהם ניסן זיס הנזכר לעיל. במקביל, הודפס הספר בלעמברג בידי יהודה ליב מדפיס, בבית הדפוס שלו בשנת 1862. לאחר מכן הספר שוב סודר בבית הדפוס של ישראל שטאנדר⁵⁴ בלעמברג, אך הודפס בשנת 1870 אצל מיכאל פרנץ פורמבה, ובשנת 1871 הוא הדפיס את הספר מאותו הסדר בבית הדפוס שלו. את הלוחות (או הסטריאוטיפ) הוא מוכר ליעקב גולדברג שמופיע כמביא לבית הדפוס של הספר, שוב, אצל מיכאל פורמבה בשנת תרל"ה. שנה לאחר מכן הודפס הספר שוב בלעמברג אצל פעסיל בלאבן, שהיה בעל בית דפוס ותיק ויצבי ובעל עבר עשיר של מפעלי הדפסה גדולים.

50 בית הדפוס שלו נוסד כשלוש שנים קודם לכן, בשנת תקמ"ה. על אודותיו ראו פרידברג, לעיל הערה 4, עמ' 83.

51 ראו חיים ליברמן, "דפוס בלתי ידוע של ספר 'אותיות דרבי עקיבא' עם כוכבים", קרית ספר לו (תשכ"א), עמ' 543-544. בספר זה הודפסו רק "אותיות דר' עקיבא" ו"ליקוטי שושנה", ואילו החלק של "נועם אלימלך" לא הודפס.

52 על זיהויו של המדפיס אריה ליב בן שניאור פייבוש ראו חיים ליברמן, "הדפוס העברי בשקלאוו", אהל רח"ל, א, ניו יורק תש"ם, עמ' 176-177.

53 ראו: ליברמן, שם, עמ' 149-151, והשוו אברהם יערי, "הדפוס העברי בשקלאוו", קרית ספר כב (תש"ה), עמ' 49-72; 135-160.

54 בית דפוס זה נוסד חמש שנים קודם לכן.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

לאחר ההדפסות החוזרות ונשנות של "נועם אלימלך" בלעמברג בין שנת 1849-1875, הודפס הספר ברבע האחרון של המאה הי"ט רק פעמיים. בוורשה תרמ"א (1880) אצל מדפיס לא ידוע, ובקרקוב תרנ"ו בבית הדפוס הוותיק של יוסף פישר, שהיה גם שליח הציבור בבית הכנסת של ה"נאורים" בעיר. שני הדפוסים הללו הפכו למקור לדפוסים סטריאוטיפיים של המהדורות שבראשית המאה העשרים. לסיכום נתוני ההדפסות של "נועם אלימלך" במאה הי"ט, ניכרת פעילותו של אברהם ניסן זיס סג"ל באופן מובהק יותר בהפצת הספר ובהחזרתו אל מדפי הספרים. כאן, כמעט מחצית מכמות ההדפסות של הספר מתבצעות בלבוב, וכמעט כולן ביוזמתו של סג"ל.

ד. סיכום נתוני ההדפסות

לאחר שסקרנו את המהדורות השונות של "ערבי נחל", "יערות דבש" ו"נועם אלימלך" עד שנת תר"ס, נפנה עתה לבחון מה ניתן להפיק מן הנתונים שהזכרנו. בטבלה שלהלן מפורטים כמה פרמטרים של נתוני ההדפסות. לצורך ההשוואה הוצגו נתונים דווקא משנת 1820, העשור שבו הודפס "ערבי נחל" לראשונה, ובסוגריים צוין מספר ההדפסות הכולל של "יערות דבש" ו"נועם אלימלך", שהודפסו לראשונה שלושה וארבעה עשורים קודם לכן.

הפיזור הגיאוגרפי של ההדפסות – מספר ערים שבהן הודפס הספר	מספר הפקות מלאות של הספר	מספר מביאים לבית הדפוס	מספר ההדפסות החל משנת 1820	
8	12	12	15	ערבי נחל
6 (סה"כ 11)	11 (סה"כ 16)	7 (סה"כ: 12)	17 (סה"כ: 23)	יערות דבש
4 (סה"כ 9)	9 (סה"כ 14)	5 (סה"כ: 10)	17 (סה"כ: 24)	נועם אלימלך

אם היינו בוחנים רק את מספר ההדפסות של שלושת הספרים שבמרכז בדיקתנו, ספר "ערבי נחל" הוא הספר שהודפס פחות פעמים מכל שאר הספרים. ברם, הנתונים שלפנינו מעלים שזהו הספר שמעורבים בו המדפיסים הרבים ביותר, בפריסה גיאוגרפית רחבה יותר⁵⁵ ועם מספר התחלות הדפסה גדול יותר. המשמעות היא שבהפקת "ערבי

55 לא מדובר כמובן בהדפסות לצרכים מקומיים בלבד. עותקים של "ערבי נחל" נפוצו הרבה מעבר למרחב המזרח-אירופי והגיעו בין השאר גם לארץ ישראל. העתקה של דרשה אחת מספר זה קיימת בידינו בקודקס שבכתב יד ששון, 3/1278, ביס"ל F9010, 87a-94b. בקודקס זה, שמתוארך למאה הי"ט, הועתקו בכתיבה מזרחית עבור תלמיד כלשהו, דינים וכוונות מקבלת האר", פירוש קבלי של ר' שמשון מאוסטרופולי, דרשה לראש השנה מתוך ספר "ערבי נחל" של אייבשיץ, וקטע מספר "כסא אליהו" לר' אליהו בן סלימן. מתוך דרשותיו של אייבשיץ בחר המעתיק דרשה לראש השנה המכילה דברי מוסר רבים על דרך הקבלה ומשולבת בסיפורים ומשלים רבים.

רועי גולדשמידט

נחל" השקיעו המדפיסים בסך הכול כסף רב יותר,⁵⁶ והספר הודפס בערים רבות יותר מאשר שני הספרים האחרים. נתון נוסף שאינו משתקף מן הטבלה מתייחס להתפלגות מספר ההדפסות של כל אחד מהספרים הללו במהלך שמונת העשורים הנבחנו. "ערבי נחל" שומר בסך הכול על רצף הדפסה אחיד למדי (אף שקצב ההדפסות מתגבר לקראת סוף המאה, גם בזכות הוזלה של הוצאות הדפוס). עם זאת, אין ספק שהקפיצה המשמעותית בהדפסות "יערות דבש" ו"נועם אלימלך" מתמקדת בין 1850-1870, ובעיר דפוס חשובה אחת – לעמברג.

אם נוסיף גם את הנתונים שהוצגו בחלק הקודם של המאמר, נתון מעניין נוסף עולה מנתוני ההדפסה של "ערבי נחל". למדנו מהם ש"ערבי נחל" הודפס בעיקר בבתי דפוס בראשית דרכם. מתוך חמש עשרה הדפסות במאה הי"ט שמונה נעשו בבתי דפוס שנוסדו בטווח שבין שנה לשלוש שנים מיום ההדפסה.⁵⁷ ניתן לשער שהספר היה מעין השקעה בטוחה יחסית, המחייבת בית עסק בראשית דרכו, דוגמת הדפסה של סידורי תפילה או חומשים. לכך יש להוסיף כי שלוש הדפסות חוזרות של הספר הן הדפסות שבהן בעלי הדפוס החליטו להדפיס את הספר מחדש ומימנו בעצמם את כל העלויות, ובכלל זה עלויות הסדר וההדפסה ללא מעורבות של מביא לבית הדפוס כגורם מממן נוסף: בלבוב 1863, 1867; ביוזפוב 1868, 1879, 1886; בוורשה 1870, 1871. מודל כלכלי נוסף קשור בהדפסת "ערבי נחל" מתפתח החל משנת 1874, אז מכר יצחק גולדמן את הסטריאוטיפים לבית הדפוס של זיסבערג בוורשה. ברם, כפי שנראה מייד, זהו מודל שמפותח הרבה יותר בהדפסות של "יערות דבש" ו"נועם אלימלך", ובמידה רבה מייחד את שני הספרים הללו, ואת המביא לבית הדפוס שפיתח את המודל הכלכלי הזה. החל משנת 1879 הודפס הספר שוב ביוזפוב בדפוס שהותקן כסטריאוטיפ והפך בידי המדפיסים למטבע עובר לסוחר, לכל הפחות עד שנת 1920.

בניגוד ל"ערבי נחל" ששומר בסך הכול על קצב הדפסה קבוע, ספרי "יערות דבש" ו"נועם אלימלך" מודפסים בסוף המאה הי"ח וראשית המאה הי"ט בקצב מרשים מאוד, אך יורדים מעל במת הדפוס למשך תקופה ארוכה. שני הספרים "נועם אלימלך" ו"יערות דבש" נעלמים ממדפי הספרים בין השנים 1820-1850. ייתכן שזו הייתה תוצאה של פעילות הצנזורה הקשה שהוטלה על ספרים בכלל, ועל ספרי חסידים וספרי קבלה בפרט בגליציה וברוסיה. עם זאת, נציין שספר "יערות דבש" בעצמו הודפס לא פחות ולא יותר מאשר בבית הדפוס של המדפיס הווינאי הידוע אנטון שמיד

56 אומנם הפערים לא משמעותיים מאוד, וקשה גם לבדוק את הפערים הללו במדויק שהרי השקעה כספית תלויה גם במספר העמודים, באיכות ההדפסה, במספר המגיהים, באיכות הנייר ועוד. כל אלו לא נבדקו במחקר זה. אך באופן גס, ההשוואה בין "ערבי נחל" לבין "נועם אלימלך" לאורך שמונה עשורים מלמדת על פער של 25% בין מספר ההפקות המלאות של שני הספרים.

57 כפי שראינו לעיל, אחד מהם – בערל ליב נעכעלים – הצליח אפילו לסיים בעצמו את הדפסת החלק השני של הספר, וזו נעשתה בבית דפוס אחר. רק לאחר שלוש שנים נוספות מדפיס נעכעלים את שני חלקי הספר.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

בשנת 1818, הרבה אחרי האיסור על הדפסת ספרי קבלה ופלפול משנת 1794.⁵⁸ גם ספר "נועם אלימלך" נאסר להדפסה בגליציה בעקבות פעילותו העיקשת של יוסף פרל כנגד החסידים החל משנת 1817, ומצוין במפורש כספר אסור בתזכיר של נשיא "משטרת וצנזורת החצר" הגראף יוסף סטדלניצקי מיום 11 בפברואר 1817.⁵⁹ ברם, כל ההדפסות הידועות לנו של "נועם אלימלך" לאחר הדפוס הראשון בלבוב, הודפסו בתחומי השלטון הרוסי: בשקלוב, בסלויטא (Slawuta), בהרובשוב (Hrubieszów) שהייתה אז בפולין הקונגרסאית, ואף לא הדפסה אחת ברחבי גליציה, עוד קודם לצו זה. עד לפעילות הצנזורה החריפה שאימץ הצאר ניקולאי בשנת 1836, דפוס רוסיה עשויים היו לספק את הסחורה אם לספרים אלו היה גם ביקוש גובר, אך לא היא. ספרים עם ביקוש גובר זכו למהדורות מזויפות,⁶⁰ הודפסו באופן בלתי חוקי או הוברחו בדרכים שונות מרוסיה ומפרוסיה.⁶¹ כך ראינו שתי הדפסות מזויפות או מצנזורות של "ערבי נחל", בין השנים 1835-1850 בערך, מבית דפוס שבשליטה הפרוסית ומבית הדפוס שבסדילקוב הרוסית. אכן, מסוף שנת 1836 ועד שנת 1862 נסגרו כלל בתי הדפוס העבריים ברוסיה הצארית, ונותרו רק שלושה בתי דפוס: בית הדפוס של האחים שפירא בז'יטומיר, בית הדפוס הידוע של רא"ם בוילנה, ובתי הדפוס שבוורשה. בתי דפוס אלו כמובן לא הצליחו לספק את הביקוש לסוגי ספרים שונים של כלל היהודים שברוסיה על גוניהם השונים: משכילים, חסידים ושאנים חסידים. יבוא חוקי וגם הברחות של ספרים שהודפסו בבתי הדפוס שבגליציה ובפרוסיה הפכו נפוצים מאוד בשנים אלו, והיו עשויים דווקא להגביר את הדפסות הספרים, ובפרט את המבוקשים שבהם.⁶² אם כך, סביר יותר להניח ששוק הספרים של "נועם אלימלך" ושל "יערות

58 ראו רפאל מאהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה תשכ"ו, עמ' 137, 147 בהערה 16. והשוו: Rachel Manekin, "Hasidism and the Habsburg Empire, 1788-1867", *Jewish History* 27 (2013), pp. 271-297.

59 מאהלר, שם, עמ' 138.

60 על התופעה ראו: אברהם יערי, "לקוטים בבליוגרפיים לו, דפוסה של הרבנית יהודית ראזאניש בלבוב", קרית ספר יז (ת"ש), עמ' 95-108; הנ"ל, "תוספת לביבליוגרפיה של דפוסי פולין-רוסיה ג", קרית ספר כא (תש"ד-ת"ה), עמ' 298-301. וראו עוד על התופעה אצל גריס, הספר כסוכן תרבות, לעיל הערה 1, עמ' 183-187. דוגמה טובה לכך היא הספר "הקדמה ודרך עץ חיים", ספרו של ר' צבי הירש מזידיטשוב, שנאו נפשו של פרל, שהודפס בתקצ"ב (לפרט "בך ירננו צדיקים"), אך בספרות נכתב שהספר הודפס בשנת 1804 בלעמברג, בבית הדפוס של יהודית רוזאניס.

61 מאהלר, לעיל הערה 58, עמ' 139-146.

62 המונרכיות ששלטו בחלקיה השונים של פולין הפריעו להתפתחות בתי הדפוס בכלל, ובפרט גם על אלו העבריים, על כך ראו בקצרה: Piotr Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland 1795-1918*, Washington 1996, p. 97. ובפרט זו של רוסיה הצארית, על ההתפתחות והייחודיות של צווי הצנזורה של הצאר ניקולאי הראשון ראו: Richard Pipes, *Russia under the Old Regime*, Harmondsworth: 1977, pp. 292-293. וראו עוד אצל גריס, הספר כסוכן תרבות, לעיל הערה 1, עמ' 135-140 ובמקורות שהביא שם, וכן אצל שאול גינזבורג, "לתולדות מעשה הדפוס בישראל", בתוך ספרו: כתבים היסטוריים מחיי היהודים בממשלת הצארים, לעיל הערה 4, עמ' 40-54. חגית כהן (לעיל הערה 8), עמ' 9-15. על תופעה דומה

רועי גולדשמידט

דבש" הגיע לרוויה מסוימת, ועל כן לא היה כלכלי להדפיסם. שני הספרים הללו נשכחים למשך תקופה ארוכה מאוד, עד שמביא לבית הדפוס בשם אברהם ניסן זיס יוזם הדפסות חוזרות של הספרים הללו בין השנים 1849-1864.

ה. אברהם ניסן זיס סג"ל – המביא לבית הדפוס

אברהם ניסן זיס סג"ל היה תלמידו של ר' שאול יוסף נתנזון והוא מזכיר אותו בכמה תשובות בספרו "שואל ומשיב" כמי שנושא ונותן איתו בלמדנות ובהלכה.⁶³ נתנזון גם סייע לתלמידו בפעילותו כמביא לבית הדפוס, בכך שנתן לו כתבי הסכמה מלאי ביטויים חמים על המהדורות שהדפיס. בראשית דרכו עבד סג"ל במספר בתי דפוס כמביא לבית הדפוס של ספרים רבים. חיים דב פרידברג, שסקר את בתי הדפוס בפולניה, טעה בו כאשר ציין את סג"ל כאחד העובדים בבית הדפוס של מיכל פרנץ פורמבה בין השנים תרכ"א-תרל"ד. אך, כפי שנראה, סג"ל היה יזם עצמאי שפעל במגוון בתי דפוס בין שנת תר"ט בערך ועד שנת תרכ"ב, אז נכנס לשותפות עם בערל נעכליס והדפיס ביחד איתו את "יערות דבש", ולאחר מכן פתח בית דפוס עצמאי. לאורך כל השנים הוא מנהל עסקים שונים עם בתי הדפוס ועם מביאים שונים לבית הדפוס, ויוזם הדפסה של עשרות ספרים.⁶⁴ לא מדובר בעובד פשוט באחד מבתי הדפוס, אלא על יזם היוצר קשרים עם מגוון בתי הדפוס שצצו עם ביטול הצנזורה וההגבלות בשנת 1848. אברהם ניסן זיס הדפיס ספרים מגוונים החל מספר "ברית אברהם" לר' אברהם בן שבתי הלוי הורוויץ,⁶⁵

של הברחת ספרים אסורים מחוץ לצרפת ובתוכה ראו: Robert Dranton, *The Literary Underground of the Old Regime*, Cambridge, MA 1982, וראו עוד אצל גריס, "משומדים ומשכילים כצנזורים

במאה התשע עשרה" בתוך ספרו: הספר העברי – פרקים לתולדותיו (לעיל הערה 1), עמ' 171 בהערה 20. ראו שואל ומשיב, מהדורה קמא, א, קפב; שם מהדורה תניינא, ד, קנה; שם, מהדורה תליתאה, ב, קעז; שם, ג, לט; שם, נט. אברהם ניסן זיס מדפיס דברי פלפול משל עצמו בסוף המהדורה שהוציא (ביחד עם אברהם יהושע העשיל דרוקר) לכתב היד של ר' שמואל קלין, מחצית השקל – על הלכות מליחה, לבוב תר"כ, דף יד ע"ב: "אחרי אשר נשארו איזה דפין חלק אמרתי להציג פה איזה פלפולא דאורייתא אשר העליתי במצודתי בעז"הית. דברי המביא לביה"ד אברהם ניסן זיס סג"ל". את דבריו הוא מסיים במילים "והצעת דברים אלו לפני אדומ"ר [!] הגאון המובהק מו"ה יוסף שאול הלוי ג"ז [נתנזון] ג"י ואמר לי שהדברים נכונים הם".

64 כך למשל בשנת 1861 הוא מעורב בהדפסה של "בית אברהם" והגדה של פסח "יום ישועה" (הגדה של פסח עם ליקוטים מפירושי של המגיד מדובנא, ר' יעקב קראנץ, ומספר חסד לאברהם לר' אברהם בן דב ממעזריטש) ואת ספר "נועם אלימלך" בבית הדפוס של בערל נעכליס, אך גם את ספר "שמות בארץ" (לר' משה אבן חביב) בבית הדפוס של מיכל פרנץ פורמבה. בשנת תרכ"ב הוא כבר מופיע כשותף של נעכליס בהדפסה של כמה ספרים, שותפות שממשיכה גם בשנת תרכ"ג, שנה שבה הוא מופיע כבעלים של בית דפוס עצמאי, אך גם כמביא לבית הדפוס בשותפות עם שמואל פנחס סטילר, בהדפסת "מצודת דוד" לר' דוד בן זמרה, בבית הדפוס סטילר בזולקווא. בכלל, העוסקים במלאכת הדפוס מוצאים תפקידים שונים בהפקות של ספרים – בהגהה, כמביאים לבית הדפוס, כסדרים וכדומה. על כך ראו גריס, "לדמותו של המביא לבית הדפוס", לעיל הערה 7, עמ' 102-103.

65 הספר הראשון שמופיע במפעל הביבליוגרפיה העברית ר' אברהם בן שבתי הורביץ, ברית אברהם, לבוב תר"ט.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

דרך כמה וכמה ספרי דרוש,⁶⁶ ספרי הלכה,⁶⁷ ספרי קבלה⁶⁸ ומוסר.⁶⁹ עד שנת 1884 הוא מעורב בהדפסה של יותר ממאה וחמישים ספרים. כאמור, מתוך שלל הספרים שאברהם ניסן זיס מביא לבית הדפוס או מדפיס בעצמו, בולטים שני ספרים שזוכים להדפסות חוזרות ונשנות. כפי שנראה מייד, לא רק יוקרתם של המחברים או תוכני הספר מסייעים לתפוצתם הרחבה של ספרים, אלא דווקא מודל כלכלי מעניין שמפתח אברהם ניסן זיס מביא לתפוצתם הרחבה של הספרים. אך לפני שנעסוק בשיטת ההדפסה של אברהם ניסן זיס, נחזור לבדוק את ההתפתחות הטכנית של בתי הדפוס במזרח אירופה בתקופה הנידונה.

ו. שיטות הדפסה והשפעתן על שוק הספרים

החל מראשית המאה הי"ט חלה התקדמות משמעותית במכניקה של הדפוס. שיטה חדשה לייצור נייר שהמציא הצרפתי ניקולה לואי רובר (Nicolas-Louis Robert) בשנת 1798, הביאה להוזלה של מחירי הנייר,⁷⁰ אך גם לפיתוח של מכונות דפוס חדשניות כמכונת הדפוס של פרידריך קוניג בנובמבר 1814,⁷¹ ולשיטת הדפוס הסטריאוטיפי שפיתח הלורד ארל סטרנהוף בין השנים 1802-1800.⁷² שיטות שהוזילו באופן

66 כגון לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, לבוב תר"י; עזריה פיגו, בינה לעיתים, לבוב תר"ז; מנחם מנדל מויטבסק, אגרת הקודש, לבוב תר"ח; ספר יוסיפון, לבוב תרט"ז; יהודה מוסקטו, נפוצות יהודה, לבוב תר"כ ועוד.

67 צבי הירש אשכנזי, שו"ת חכם צבי, לבוב תרי"ח; פנחס הלוי הורוויץ, ספר ההפלאה, לבוב תר"כ; אברהם בן אדרת, חידושי הרשב"א, לבוב תר"כ ועוד.

68 כגון תיקוני זוהר, לבוב תר"י; ר' מאיר גבאי, עבודת הקודש, לבוב תרט"ו ועוד.

69 כגון יונה גירונדי, שערי תשובה, לבוב תרט"ז; משה חיים לוצאטו, מסילת ישרים, לבוב תרי"ח; בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות, לבוב תרי"ט ועוד.

70 ראו על אודותיו: *Encyclopedia Britannica*, "Papermaking", Written by Kenneth W. Britt (תאריך כניסה 22.03.17): <https://www.britannica.com/topic/papermaking#ref625030>. על מקום הנייר וייצורו בתולדות הדפוס ראו: Lucien Fevre and Henry-Jean Martin, *The Coming of the Book*, David Gerard (trans.), Norfolk 1984, pp. 29-44. נייר: Henry Jean-Martin, *The History and Power of Writing*, Lydia G. Cochrane (trans.), Chicago 1994, Index, p. 581, Under: Paper של נייר ראו: David C. Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction*, New York 1994, pp. 63-64.

71 מכונת הדפוס של קוניג הייתה התפנית המשמעותית במעבר מהדפסה ידנית להדפסה ממוכנת, ולמעשה הפיתוחים הטכנולוגיים בתחום זה עד סוף המאה העשרים נוסדו על עקרונות ההדפסה של קוניג. על כך ראו: Seán Jennett, *Pioneers in Printing*, London 1958, pp. 106-151.

72 על התהליכים שהביאו לפיתוחו של סטנהוף ראו: Geoffrey Ashall Glaister, *Encyclopedia of the Book*, London 1996, pp. 460-461. בשיטת הדפסה זו מייצרים מן הלוח עם אותיות הדפוס המסודרות תבנית שאליה יוצקים אחר כך עופרת. זו הופכת לתבנית דפוס מקשה אחת של כל לוח, ובה ניתן להשתמש עוד פעמים רבות, ללא צורך לסדר את הספר מחדש. לאחר מכן אפשר לפרק את האותיות מן הלוח ולהשתמש בהן בספר אחר. חשוב לציין ששיטה אחרת של דפוס סטריאוטיפי שימשה את המדפיס יוסף עטיאש באמשטרדם כבר בשנת 1687, בהדפסת התנ"ך המתורגם לידידו. עטיאש הלחים את האותיות המסודרות זו

רועי גולדשמידט

משמעותי את עלויות ההפקה של הספר.⁷³ בארצות הברית ובמערב אירופה – באנגליה וצרפת, בהן לא הונהגו חוקי צנזורה קשים, הביאה התפתחות הדפוס לתפוצה הולכת וגוברת של עיתונים יומיים והדפסה נרחבת של ספרות להמונים, שהשפיעו משמעותית גם על ידיעת קרוא וכתוב באוכלוסייה.⁷⁴ יש הרואים בהתפתחות זו מהפכה של ממש, אשר אינה נופלת בחשיבותה מעצם המצאת הדפוס של גוטנברג.⁷⁵ ברם, במזרח אירופה חל פיגור משמעותי בהתפתחות המכנית של הדפוס, ועובדה זו השפיעה גם על מחיר הספרים ותפוצתם.⁷⁶

ככלל, בעלי בתי הדפוס העבריים במזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה הי"ח לא השאירו אחריהם ארכיונים, זיכרונות או תיאור מפורט של התפתחות בתי הדפוס שלהם, מבחינה כלכלית ומבחינה טכנולוגית. אין בידינו היום אלא מידע מועט על אודות היקף מכירות הספרים ומפיציהם ברחבי העולם היהודי עד שנות השמונים של המאה הי"ט, או על זיכרונות⁷⁷ שהחלו להיכתב רק בראשית המאה העשרים.⁷⁸ עם

לזו וייצר מהן גושי עמודים שאפשרו הדפסה חזרת וזולה יחסית. על כך ראו אברהם מאיר הברמן, "המדפיס האמסטרדמי יוסף עטיאש ממציא ההדפסה הסטריאוטיפית", פרקים בתולדות המדפיסים העבריים – וענייני ספרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 293-310 ובפרט שם בעמ' 297-298. שם מפנה הברמן גם למאמרם של Harry Carter and George Buday, "Stereotyping By Joseph Athias", *De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725*, Amsterdam 1967, pp. 312-320. מקורות נוספים על פעילותו של עטיאש כמדפיס הביא הברמן שם בעמ' 310.

73 על כך ראו: Simon Eliot, "From Few and Expensive to Many and Cheap: The British Book Market 1800-1890", *A Companion to The History of the Book*, S. Eliot and J. Rose (eds.), Oxford 2007, pp. 290-302. על מהפכת הדפוס בכלל והשלכותיה על אופני איסוף הידע ודרכי הפצתו ראו את דבריה של אליזבת' איינשטיין: *Change*, Cambridge 1979, vol. 1-2. *ibid*, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge 1983.

74 מובן שלכך נלווים פיתוחים טכנולוגיים נוספים, כגון פיתוח רשת מסילות ברזל ותחבורה זולה ויעילה יותר – וממילא גם גישה לשווקים נרחבים יותר, אך גם פיתוח של גישות כלכליות חדשות לשימוש בספרים כמו פיתוח ספריות השאלת ספרים בתשלום. ראו: Simon Eliot, "From Few and Expensive to Many and Cheap: The British Book Market 1800-1890", *A Companion to the History of the Book*, S. Eliot and J. Rose (eds.), Oxford 2007, pp. 290-302.

75 Jean Yves Mollier and Marie-Françoise Cachin, "A Continent of Text: Europe 1800-1890", *A Companion to the History of the Book*, S. Eliot and J. Rose (eds.), Oxford 2007, p. 304.

76 על כך, מוליר וכשין, לעיל הערה קודמת, עמ' 304.

77 להוציא זיכרונותיהם של משכילים יהודים, כאפרים דיינארד, שגם כתביו עוסקים בעיקר ברבע האחרון של המאה הי"ח. יש בידינו מידע מועט על דפוס ראם בוויילנה, ראו גריס, הספר כסוכן תרבות, לעיל הערה 1, עמ' 119, הערה 5 ושם ביבליוגרפיה נוספת.

78 ראו למשל עבודותיהם של שולמית שלהב, מכוונות למעשים: פרק ראשון בתולדות המו"לות העברית, עבודת מוסמך, תל אביב 1994; ברנרד יעקובוביץ, ועשות והפץ ספרים הרבה: לתולדותיה של הוצאת הספרים "צנטראל" – "מרכז" בורשה (1911-1933); עוד ראו ז' גריס, הספר העברי: פרקים לתולדותיו (לעיל הערה 1), עמ' 203-204, 206-207. זאת בניגוד מסוים למה שקורה בחקר הספר באמריקה אפילו בתקופות קודמות הרבה יותר, בה מחזיקים החוקרים שפע של מקורות ארכיוניים על אודות התפתחות בתי הדפוס,

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

זאת, בידינו תיאור מרתק של שפ"ן הסופר, שמו הספרותי של שמואל שרגא פייגנזון, שהיה מנהל בית הדפוס הנודע של האלמנה והאחים ראם בוולנה. פייגנזון היה מנהל בית הדפוס החשוב במשך עשרים ושתיים שנים (1867-1889), ולאחר הפסקה של חמש עשרה שנים חזר וניהל אותו עשרים ותשע שנים נוספות (1903-1932) עד יום מותו. דפוס ראם, שהיה גם אחד מבתי הדפוס הוותיקים במזרח אירופה, העשיר את התרבות היהודית במגוון רחב של ספרים מן הספרות המסורתית ומספרות ההשכלה כאחד. בשנות העשרים למאה העשרים החל מנהל בית הדפוס לכתוב את קורות בית הדפוס; תיאור שחלקו סקירה היסטורית מימי הקמת בית הדפוס ועד לימים שבהם עסק הוא עצמו בהדפסת הספרים והביא את בית הדפוס להפוך לאחד המובילים במזרח אירופה. זיכרונותיו של פייגנזון על שנות השישים והשבעים של המאה הי"ט, מעט לאחר הקפיצה הטכנולוגית של בתי הדפוס במזרח אירופה, שופכים אור גם על ההתפתחות הטכנולוגית של הדפוס העברי בתקופה שלגביה יש בידינו תוכן מועט מאוד.⁷⁹ בזיכרונותיו מתאר פייגנזון את מצב בית הדפוס של ראם, אחד מבתי הדפוס הוותיקים והגדולים בוולנה באותם הימים, את העליבות הטכנולוגית שלו ביחס לבתי הדפוס בפרוסיה שבהם עבד פייגנזון קודם לכן:⁸⁰

ויהי כי צעדתי אך צעדים אחדים לבוא אל הבית פנימה ואבא ראשונה אל לשכת הסופרים והנה לפני איש אחד יושב ומעתיק בספר את המכתבים אשר ישלחום לעניני העסק, ואשתומם על המראה! היאומן כי עסק גדול כזה, שעיקרו עם סוחרי ערים אחדות על פי מכתבים לא תהיה לו מכונת העתקה (קאפיר מאשינע), שכבר מצויה גם בין סוחרים קטנים שעסקם עם סוחרי חוץ! וכבר ישנה גם אתי! הלא מחירה מצער רק כשכר המעתיק לשבוע אחד! וההעתקה הלא היא בטוחה מכל שגיאה ומה מהירה! ומה קלה! והיא כבר ידועה לכל והמה המדפיסים לא ידעו! הדבר הקטן הזה כבר היה לי להבין ממנו לדון על

אופיו של המסחר וקורות כמה מן הדמויות המרכזיות בדפוס האמריקאי. ראו למשל: Worthington C. Ford, *The Boston Book Market*, Boston 1917, ובעקבותיו גם את מאמרו של Roger Thompson, "Worthington Chauncey Ford's 'Boston Book Market, 1679-1700' Some Corrections and Additions", *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, Third Series, Vol. 67-78 (1974), pp. 67-78. עם זאת, מידע על תוכנו של ספריות פרטיות וציבוריות במזרח אירופה סייע להבין פנים אחרות של התופעה הספרותית. חקר הספר ואופיין של ספריות יהודיות באיטליה בשלהי הרנסנס התאפשר רק בעקבות רשימות של הצנזורה בדוכסות מנטובה מסוף שנת 1595. על כך ראו ברוכסון, ספרים וקוראים, לעיל הערה 2, עמ' 15-18. יש להוסיף כמובן רשימות בודדות של ספריות פרטיות במזרח אירופה, על כך ראו בהרחבה: גריס, הספר כסוכן תרבות, לעיל הערה 1, עמ' 65-72.

זאת כמובן מעבר לחשיבות התיאור ההיסטורי של בית הדפוס של ראם, שכידוע מפעל הדפסת התלמוד הבבלי שלו משנות השמונים של המאה הי"ט עיצב את מהדורות התלמוד הבבלי למעלה ממאה ושלושים שנים לאחר מכן, עד ימינו אנו. יהודה ליב גורדון קרא לתיאור מפורט של ההיסטוריה של דפוס ראם במאמרו "מענייני דיומא", ב"המליץ", כ' באב תרמ"ז, 10.08.1887, שנה 26 גיליון 168, עמ' 1776-1777.

על כך ראו: בר דיין, לעיל הערה 4, עמ' 268.

[131]

עלי ספר כט, שבט תש"ף

רועי גולדשמידט

כל העיקרים הגדולים שבבית הדפוס הזה מה דלו ומה קטנו! ואמנם כן מצאתי אחר כך את כל הדפוס ואת כל עניניו דלים ועזובים ושפלים מאד. חמש מכונות לו להדפסה, וכולן ינועו יסובכו בעצלתיים בידי אדם. בשלושה וארבעה גברים לכל מכונה כי מכונת קיטור אין להם. הספרים ידפיסו מהאותיות אשר יתפרקו אחרי כל הדפסה ויסודרו מחדש לכל הדפסה כי שטערעאטיפי אין להם, בעת שכבר מצוי בידי רובי המדפיסים המתחרים אתם!⁸¹

הדבר הראשון שפייגנזון מבקש לפתח בבית הדפוס, לאחר שהוא מצליח לכרות ברית שלום בין האלמנה דבורה ושני האחים, הוא פיתוח טכנולוגיה להדפסה סטריאוטיפית:

ראשית כל עלינו לכונן את כל הדפסותינו על שטערעאטיפין, כי אם נוסף להדפיס על האותיות והמתחרים אתנו הלא ידפיסו על שטערעאטיפיים והיינו אז כהולך רגלי הרודף אחרי מרוצת עגלת הקיטור!⁸²

לדברי פייגנזון, מהירות ההפקה של ספר בדפוס הסטריאוטיפי היא קפיצת המדרגה הטכנולוגית המשמעותית ביותר בבית הדפוס, וזה היעד הראשון מתוך ארבעה יעדים עיקריים שהוא מונה בדרך לשיקום בית הדפוס של ראם. הפער בין בית דפוס בעל יכולת סטריאוטיפית לבית דפוס שאין לו יכולת כזו זהה לאדם המהלך ברגל לעומת הנוסע ברכבת, ולכן בעיניו זו גם נקודת המפנה של בית הדפוס מבחינה טכנולוגית. גם בסיום המפעל החשוב ביותר מבחינתו של פייגנזון, הלא הוא הדפסת התלמוד הבבלי בהוצאה חדשה, טרח פייגנזון לציין מלבד תיאורי ההגה והפיקוח על ההדפסה גם את החדשנות הטכנולוגית של בית הדפוס: "ומכונות רבות (שנעלפרעסטען) עשו בהדפסתו כל אותן הימים".⁸³

אם נחזור ונבחן את שלושת ספרי הדרוש הנזכרים, נראה שהדפסות סטריאוטיפיות שלהם מתחילות בשנות השבעים של המאה הי"ט. כלומר, גם בשאר בתי הדפוס במזרח אירופה מתחילות ההדפסות הסטריאוטיפיות פחות או יותר בתקופה בה מתפתחת הטכנולוגיה הזו בדפוס ראם, ולכל הפחות ביחס לספרי דרוש.

אם היינו בוחנים רק את מספר הכותרים והמהדורות של כל אחד מן הספרים הללו שהדפיס אברהם ניסן זיס, היינו יכולים לומר רק שספר "יערות דבש" הוא ספר בעל ביקוש רב, ומדפיסו הנמרץ הוא אדם שיודע מה הם כוחות השוק. המיוחד בהדפסותיו של אברהם ניסן זיס הוא שכל המהדורות של "יערות דבש", ללא קשר באיזה בית דפוס הודפסו, הן למעשה שימוש חוזר באותו הסדר בשינויים קלים בלבד. כלומר,

81 שם, עמ' 279. נראה שלא מדובר במתחרים מקומיים אלא במתחרים מחוץ לוויילנה, שכן מייד לאחר מכן מתאר פייגנזון את החששות של הספרים המקומיים מפני הקמת "מכון השטערעאטיפיי", מחשש לפיטורים נרחבים בעקבות טכנולוגיה שתחליף את האדם, מה שכמובן התברר כלא נכון.

82 שם, עמ' 280.

83 תלמוד בבלי, נדה, דפוס ראם תרמ"ו, אחרית דבר, עמ' 2.

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

לוחות הדפוס המסודרים נותרו בידיו של המביא לבית הדפוס והוא קיבל מבתי הדפוס הגדולים של האדונים פילר ופורמבה, את שירותי ההדפסה עצמה, כשלאחר כל הדפסה חזרו הלוחות לרשותו. כך גם ביחס למהדורות השונות של "נועם אלימלך". בדיקה של הדפוסים שהוציא סג"ל מלמדת שהוא סידר את הספר "נועם אלימלך" ארבע פעמים לצורך תשע הדפסות: בשנת תר"י, בשנת תרט"ז (סדר שהשתמש בו גם בדפוס תר"י-ח-תר"ט), בשנת תרכ"א, ובשנת תרכ"ג (סדר שהשתמש בו גם בשנים תרכ"ד-תרכ"ו).⁸⁴ השימוש באותו הסדר לכמה וכמה הדפסות חסך חלק ניכר מהוצאות ההדפסה – תשלום על סידור האותיות וההגהה של הספר, ולמעשה נותרים רק שירותי ההדפסה עצמה.

בראשית שנות החמישים של המאה הי"ט מבין אברהם ניסן זיס שניתן לפתח מודל כלכלי נוסף, אחר, להדפסה של ספרים. מבין מגוון הספרים שהוא מדפיס הוא משאיר כמה פעמים את הקָדָר בידיו, ומשתמש בו שוב בבתי דפוס אחרים. בכך ככל הנראה הוא מצליח להוזיל את מחיר ההדפסה וממילא גם להביא להפצה רחבה בהרבה של ספרים.⁸⁵

במה זכה ספר "נועם אלימלך" להיות אחד הספרים הנדפסים פעמים רבות במאה הי"ט? האם בגלל רעיונות מהפכניים המופיעים בו? האם בשל העובדה שמחברו היה אחד מראשוני החסידים, ומורם של צדיקים רבים ברחבי פולין? היו צדיקים רבים אחרים, אולי משפיעים וידועים הרבה יותר מאשר ר' אלימלך מליז'נסק, שלא זכו שספריהם יודפסו במספר מהדורות רב כל כך. לא זכה לכך ר' יעקב יוסף מפולנאה וספריו המלאים בציטוטים מרבו הבעש"ט נותרו במספר מהדורות מצומצם. כך גם תלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק – ר' יעקב יצחק הורוויץ, "החווה מלובלין", שספרו "זאת זכרון" הודפס במהלך המאה הי"ט שש פעמים, "זכרון זאת" הודפס במהלך המאה הי"ט רק שלוש פעמים ו"דברי אמת" הודפס רק עשר פעמים החל משנת 1808.⁸⁶ מדוע זכו ספריו של "החווה" למספר קטן יחסית של מהדורות, בעוד ספרי רבו זכו למספר רב כל כך? נדמה שהסיבה נעוצה בפעילותו הנמרצת של מביא אחד לבית הדפוס – אברהם ניסן זיס הנזכר. לעיתים מביאים לבית הדפוס ראו את עצמם כגואלי

84 גם כאן קיימים שינויים קלים בין המהדורות מאותו הטיפוס: תיקון של חלק מן המילים, רווחים שונים, חלק קטן משומרי הדפים השתנו, בחלק מהמהדורות הוצאו חלק מהאותיות שבכתב רש"י והוכנסו אותיות מרובעות באופן ספורדי, ועוד.

85 סביר להניח שהוזלת מחיר הספר בידי אברהם ניסן זיס, הקנתה לו בלעדיות לאורך כחמש עשרה שנה בהדפסת "נועם אלימלך" ו"יערות דבש". המביא לבית הדפוס. תופעת ההיצף של ספרים מסוימים במחירים זולים, נועדה כמובן גם למונע תחרות עם בתי דפוס אחרים. על כך ראו זאב גריס, "הספר כסוכן תרבות מראשית הדפוס ועד לעת החדשה", לעיל הערה 7, עמ' 22. הברמן שיער שזהו גם סוד הצלחתו של יוסף עטיאש מאמשטרדם, שהצליח לשמר בדרך דומה את סדר האותיות שלו, ולהשתמש בו בשנית. על כך ראו הברמן, המדפיס האמשטרדמי יוסף עטיאש, לעיל הערה 72, עמ' 297.

86 על הדפסת ספריו של החווה ראו אוריאל גלמן, "החסידות במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה: טיפולוגיות של מנהיגות ועדה", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א, עמ' 150-156.

רועי גולדשמידט

הספר מן האבדון. כך כתב המביא לבית הדפוס של הספר "זבחי שלמים" (לובלין שע"ג), יוסף בן יהודה צרפתי, שהביא לבית הדפוס מספר כתיבי יד של ר' משה קורדובירו על תפילות ראש השנה.⁸⁷ שם הקובץ ניתן על ידי המביא לבית הדפוס והוא מונה שלוש סיבות לקריאת שם הקובץ. הסיבה הראשונה קשורה לתוכן של הספר, שהוא כמוכן משל המחבר, ר' משה קורדובירו. ברם, שתי הסיבות הנוספות לקריאת שם הספר קשורות דווקא בו עצמו – המביא לבית הדפוס:

ואמנם הסבה השנית בקריאת השם הזה היא העיקר והיקר כי זה יורה אל התכלית מההדפסה הזאת כי זאת נחמתי בעוניי וכמה הרפתקי דעדו עלי והדפסתי הספר הזה לתת תודה לאלהים על אשר גמלני כרוב רחמיו ופדה את נפשי מכל צרה באופן שזה הוא תורת זב"ח שלמים אשר על תורה אקריבנו. ואולם הסיבה השלישית מן השלשה הכי נכבד כי היא תורה על הסבה הפועלת הקובץ הזה וקראתיו זבח"י שלמים אשר שמי בקרבו כי הוא בגי' יו"ספ ב"ן הא"ר יהודא וזה ע"ד [על דרך] שאמרו ז"ל דכיון שמרע"ה [שמשה רבינו עליו השלום] נתן נפשו על התורה לכך נקרא שמו עליה שני' זכרו תורת משה עבדי. וכן אני הדל באלפי אע"פ שהרב המחבר החסיד ז"ל ה"ה הוא עשהו ולא אני מ"מ ראוי שייקרא שמי עליו כיון שנתתי נפשי עליו בנטותי את ידי במאודי וחלדי כאין נגדי למען שיחי שומי [!] שאשית אני את עיני עליו ליפותו ולעשותו בכל שלמות [...]⁸⁸

יוסף בן יהודה ללא ספק הציל את כתביו אלה של ר' משה קורדובירו, ואלמלא פעילותו ומסירותו להדפסת הכתבים ייתכן מאוד שהיו שוקעים בתהום הנשייה. בהקשר של הספרים שבהם אנו עוסקים כעת, ברור שהללו לא היו נשכחים. אומנם, אין ספק שפעילות זו הביאה לתפוצתו הרבה של ספר "נועם אלימלך", וגם לתפוצה של "יערות דבש". מדוע החליט אברהם ניסן זיס לשמור את לוחות הדפוס דווקא של "יערות דבש" ו"נועם אלימלך" ולהדפיסם מספר פעמים? זאת לא נוכל לדעת. באותן השנים ממש מדפיס סג"ל חמש פעמים גם את ספר המוסר רב ההשפעה "אורחות צדיקים" מבלי לשמור את לוחות הדפוס.⁸⁹ ייתכן שספר קטן יחסית בכמות, כמו "אורחות צדיקים" לא הצדיק להחיל את המודל הזה, אך בהחלט עשויות להיות לכך סיבות רבות

87 על כל זאת ראו זאב גריס, הספר העברי, פרקים לתולדותיו, לעיל הערה 1, עמ' 86; הנ"ל, "לדמותו של המביא לבית הדפוס", לעיל הערה 7, עמ' 109 בהערה 66.

88 משה קורדובירו, ספר זבחי שלמים, לובלין שע"ג, אין ספירה, עמוד אחד אחרי עמוד השער. שם בעמוד שלישי אחרי עמוד השער מוסיף גם המדפיס דברי קבלה משל עצמו.

89 בשנים תר"כ, תר"ב, תר"ד, תר"ז ותר"ל. ברם, זהו ספר שהודפס לאורך כל המאה הי"ח ללא הפסקה ובתדירות גבוהה ביותר. באותן השנים שסג"ל מדפיס את "אורחות צדיקים" בלבוב, הספר הודפס בכל רחבי מזרח אירופה: בוורשה, לובלין, וילנה, קניגסברג, פרסבורג וז'טומיר, וכאמור, הוא אינו נוקט אותה שיטת הדפסה שמשמשת אותו להדפסת "יערות דבש" ו"נועם אלימלך".

חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט

אחרות. ברם, אין ספק שהמודל הכלכלי החדש שאימץ אברהם ניסן זיס, שהוא מעין יצור כלאיים בין דרכי ההדפסה המסורתיות לבין החידוש שבהדפסה הסטריאוטיפית, הביא להוזלה משמעותית במחיר הספר הנדפס, וזו גם הסיבה לפריצה מחודשת של שני הספרים הללו, "יערות דבש" ו"נועם אלימלך" אל שוק הספרים ולספריותיהם של ההמונים.

ENGLISH ABSTRACTS

Five Karaite Theological Treatises from Byzantium: A Description and Preliminary Evaluation

Moshe Firrouz and Daniel J. Lasker

Eleventh and twelfth-century Byzantine Karaite Hebrew literature, consisting of translations from Judaeo-Arabic and independent treatises, has largely been ignored by scholarship, probably for a number of reasons: the lack of accessibility to libraries in the Former Soviet Union and of usable editions; their tortuous syntax and vocabulary; their use of Greek glosses; and their non-rabbinic provenance. Among the extant compositions, there are five short, anonymous theological treatises, which deal mainly with theodicy, arguing for God's absolute justice: *Meshivat Nafesh*, *Marpe' la-'azem*, *Zidduq ha-din*, *She'elot u-teshuvot*, and *Sefer ha-mor*. This article offers a preliminary overview of these treatises including their contents, the order of the composition of the treatises, and tentative identification of the authors when possible.

Meshivat Nafesh was almost certainly composed in the middle of the eleventh century by Tobias ben Moses, the most important figure in the Byzantine Karaite translation project. He refers to this work as his own in his translation of Joseph al-Baṣīr's *Ne'imot*. Tobias is also the putative author of a later work, *Marpe' la-'azem*, despite differences in the Hebrew terminology between this work and his other compositions and translations. The next work is *Zidduq ha-din*, probably from the end of the eleventh or the beginning of the twelfth century. Judah Hadassi, mid-twelfth century, refers to *Marpe' la-'azem* by name and apparently refers to *Zidduq ha-din*, which consists of definitions of terms, as *Sefer gevulim*. *She'elot u-teshuvot* and *Sefer ha-mor* are the last two works, as can be seen by the former's terminology and the latter's reference to Maimonides' *Sefer ha-mada'* (composed around 1180).

[XXV]

ABSTRACTS

A New Responsum by Maimonides Concerning the Verse in Zechariah 14:9

Y. Tzvi Langermann

After the release of his *Guide of the Perplexed*, Maimonides was quite reticent when queried about the views he expressed in that book. One exception is the elaboration that he provided concerning Zechariah 14:9, “On that day the Lord shall be One, and his name will be one”, which he cites in *Guide* I, 61. The brief responsum is embedded in an anonymous Yemeni commentary to the *Guide*, which I am preparing for publication.

Between *Sefer Yuhasin* and *Shalsholet ha-Kabbalah* on *Seder ha-Hakhamim* (Jewish Sages Chronicle) in the Middle Ages

Abraham David

In this article I attempt to throw light on the chain of the Medieval Jewish sages and their learning tradition as reflected by two historiographers: Abraham Zacut and Gedalya Ibn Yahya, who both composed their abovementioned works in the 16th century. Their approaches differ greatly. The first one surveys the sages very briefly, in no apparent order and refers primarily to the Spanish sages. The second historian extensively describes the Rabbinic history all over the Jewish world, focusing mostly in Europe and less in the East. The author of *Shalsholet ha-Kabbalah* mostly reveals his sources, as opposed to the first historiographer who does not mention his sources.

On the Esoteric Writing Style of *Likutei Moharan*

Adaya Hadar

From the 12th century onwards, several Jewish texts are characterized by esoteric writing. Ever since Maimonides wrote the *Guide for the Perplexed* in this genre, esoteric writing has become a landmark which cannot be ignored. This article purports to investigate this type of writing in

[XXVI]

ABSTRACTS

third-generation Hasidism with specific focus on Rabbi Nahman's approach to music.

I wish to show that the literary style and the turn to realism converge in *Likutei Moharan's* approach to music. Thereby Rabbi Nahman created a complex view of music, merging kabbalistic and hasidic themes while addressing actual existence.

**Multifaceted Sources of Information:
Rabbi Yaakov Meshulem Orenstein's Book Approbations**

Yosaif Mordechai Dubovick

Rabbinic book approbations are too often neglected by the reader, layman and scholar alike. A close reading of many approbations, especially when read within the literary context of one author's entire approbational corpus, can provide a plethora of historical and bibliographical information. In some cases information culled from a comprehensive study of one author can shed light upon biographic enigmas and resolve bibliographic quandaries.

The present article is based upon a comprehensive examination of the known approbations written by Rabbi Yaakov Meshulem Orenstein, Rabbi of Lviv and Chief Rabbi of Galicia (d. 1839). Analysis of 111 approbations, some of which are bibliographically recorded here for the first time, offers insights into Rabbi Orenstein's personal history as well the influence he exerted during his years as Chief Rabbi.

A comparison of his signatures over the course of almost four decades in the rabbinate reveals a peculiarity specific to his years in Zhovkva. Along with the biographic nature of this idiosyncrasy, this awareness also allows us to date an undated approbation and weigh in on the printing date of a book suspected of having a forged (pre-dated) front page. Comparing terms of friendship used throughout his writings allow us to broaden his circle of friends during his formative years in Jaroslaw and to paint a fuller picture of Rabbi Orenstein's personal history, giving a better understanding of his relationships in his later years.

Finally, when viewed in a broad perspective, the anecdotal matter noted by

[XXVII]

ABSTRACTS

Rabbi Orenstein in his approbations paints a picture of a rabbi and communal leader who used his influence at home and abroad far beyond promoting book sales directly through his approbations. Rabbi Orenstein's personal testimonies show him influencing publishers and printers alike, actively encouraging them to print those works he held in high esteem, offering to edit new editions of works printed from manuscript and exhorting the masses as to which works are imperative for study.

A full bibliographic listing of the 111 known approbations is appended to the article.

Technological Innovation and the Circulation of Homiletical Works in the Nineteenth Century: Repeated Use of Matrix Printing Prior to the Appearance of Stereotype Printing in Galicia

Roe Goldschmidt

A book's circulation and reception reflect the book's behavior in the book market. This article seeks to trace the marketing models of three works of homiletic literature, which were among the most frequently published books during the nineteenth century: *Ye'arot devash* by Rabbi Yonatan Eybeschutz, *Noam Elimelekh* by Rabbi Elimelekh of Lizhensk and *Arvei Nahal* by Rabbi David Shlomo Eybeschutz. A survey of the number of editions, printing houses, managing editors and geographical regions in which the books were published offers significant insights for the study of the book behavior in the book market. It reveals that some of the titles maintained a continuous pace of publication throughout the nineteenth century, and in the course of this article I endeavor to characterize the reasons for this. At the same time, some titles succeeded in penetrating the book market, due to the creative thinking of the managing editors. Moreover the data collected enable us to determine the moment at which the mass printing of a certain work began. This article demonstrates, Avraham Nissan Ziss Segal of Lvov's ability to reduce the cost of printing books through simple technological innovation and, as a result, two of these homiletical works achieved an especially widespread distribution following an absence from the book market which had lasted for a number of decades.

[XXVIII]

ABSTRACTS

**Early Modern Leisure Literature
in Eretz-Israel Printing (1882-1923)**

Ester Lapon-Kandelshein

Eastern European Jews were known to buy and read modern secular literature like romances in any language: Hebrew, Yiddish or any local language they knew. However, until the mid-19th century, the Ashkenazi and Sephardi communities in Eretz-Israel, who were familiar with this literature, still read only imported literature. The printers in Jerusalem, like Frumkin, did not print or sell them as books, although they did print serial stories in their newspapers. At the end of the 19th century, during the first Aliya, secular, modern, leisure literature showed up for the first time in print as books. As time passed, and new immigrants came during the second Aliya, the printers-publishers noticed how the nature and culture of the Jewish population changed from religious to secular by those who made Aliya for ideological Zionist reasons. The supply of original or translated modern leisure literature, printed in Hebrew between the years 1882-1923, shows the size of the demand from the printers-publishers' point of view; they offered it when they thought that there was a demand for it.

580 literature works from all genres – original and translated belles lettres, popular, folk, humor and poetry – represented the need for Hebrew culture, and there is nothing like modern leisure literature to reflect the cultural change from a conservative-traditional-religious culture to a modern-secular one.

Cultural Struggles in Hebrew Children's Literature: Three Cases

Vered Tohar

This article focuses on three Hebrew stories which were first published in the 1930s and the 1940s in mandatory Israel and were intended for children: "The Two Elijah Glasses" by Mordechai Michaeli, "The Golden Heart Flower" by Zalman Ariel and "The Sabbath Dress of Hanna" by Yitzhak Damiel. Through these three cases we will examine the issue of the acceptance of a literary

[XXIX]

ABSTRACTS

work for children, and the question of the author's cultural identification with his work in light of the widespread phenomenon of adaptations from world literature to Hebrew children's literature.

**Computerised Preparation of Critical Editions in Hebrew:
First Impressions from LaTeX**

Jonathan Howard

The move to a computerised world has simplified in many ways the typesetting of complex documents, and yet the preparation of critical editions is still lacking: the commonly used word processors in the market do not allow typesetting critical apparatus where the lemmas are referred to by line numbers, and the price of dedicated software is very high. Today, publishers construct critical editions manually with the assistance of graphic designers. In this paper I suggest the use of a freeware, versatile typesetting system, LaTeX, which allows logically correct coding of critical apparatus in multiple languages. The system's abilities are demonstrated with a critical edition of a few verses from Isaiah, which is supplemented by the source code.

[XXX]